

साहित्य सुधाकरः

Sai 477
PaSa
19.

Sahitya-Sudhakara

AN EASY TREATISE ON
SANSKRIT RHETORIC AND PROSODY.

By

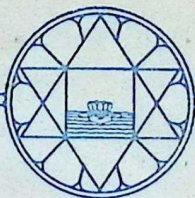
PANDIT K. S. PARAMESWARA SASTRY.

SAHITYA-SIROMANI

IRINJALAKUDA

PRINTED AT
THE MANGALODAYAM PRESS,
TRICHUR

Copy-right to the Author.

SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA

sa 1477 SAILITYA SUDHAKARAI.

PaSa Parameswara Sastri,
K.T.

19.

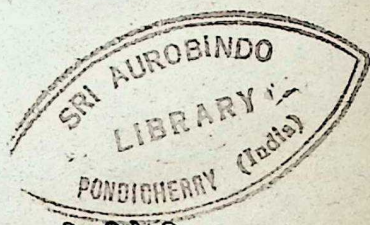
Fumigated | 1 SEP 1985

But thought nor word can seize eternal truth

॥ श्रीः ॥

साहित्यसुधाकरः ।

साहित्यशिरोमणिना

के. एस्. परमेश्वरशास्त्रिणा

संगृहीतः ।

H. S. P. Sastri

श्रीशिवपुरस्थे

मङ्गलोदयमुद्रालये मुद्रापितः ।

Price: Re. 1-0-0]

[1951

The author's seal is the mark of genuineness.

Sai 71-022

FOREWORD

Mimamsakarātna Mimamsasīromani

V. A. RAMASWAMI SASTRI, M.A.,

Professor of Sanskrit,
University of Travancore.

TRIVANDRUM,
22nd Feb. 1951.

Modern students who study Sanskrit in High schools and Colleges acquire only a poor knowledge of Sanskrit rhetoric and prosody, though a fair knowledge of these is desirable, and it is to remedy this that Pandit K. S. Parameswara Sastri has written this *Sahitya-sudhakara*. It contains a brief account of the principal topics in *Alankarasastra* such as the definition and classification of *Kavya*, the nature of words and their meanings, the various sentiments and their qualities, the chief poetic embellishments and defects, the factors contributing to poetic genius etc. It also contains an account of some of the popular metres. The author has carefully elucidated these topics in easy prose with well-known illustrations and he has given in footnotes definitions of every item as found in the standard works on *Alankarasastra*.

The students who wish to know the beauty and genius of Sanskrit will find this booklet very useful. It can also be prescribed as a text book for Sanskrit rhetoric and prosody in College classes.

(Sd.) V. A. Ramaswami Sastri.

FOREWORD

I have great pleasure to accede to the request of my friend, Brahmasri K. S. Parameswara Sastry, to contribute a foreword to his *Sahitya-sudhakara*. The author is an erudite scholar and has been a well-known Sanskrit teacher; and this is not the first time that he figures as a successful writer. He knows well the needs and capacities of the student population and his scholarship and practical experience enable him to select and present the fundamentals of Sanskrit rhetorics in a simple and lucid way. The *Sahitya-sudhakara* satisfies a long-felt need, since there are no popular handbooks for students on the subject. Indeed I feel the work will appeal to a wider circle. Let me hope that the work will find a place in the hands of every Sanskrit student. I wish the author every success in his new enterprise and many more years of useful activity.

TRIPUNITHURA, }
19th February '51.

(Sd.) K. R. Pisharoti
Retired Sanskrit Professor,
Benares Hindu University.

PREFACE

The works in Sanskrit Rhetoric, being generally difficult to understand, the modern student of Sanskrit whose knowledge of the language is limited may not be able to grasp them easily. It is to remedy this defect, as far as possible, and to give the students of Sanskrit a fair knowledge of Sanskrit Rhetoric as well as to create in them an interest in more advanced works in the subject like "Kavya-Prakasa", "Rasa-gangadhara" &c., that this book "Sahitya-Sudhakara" has been written.

The three kinds of words and their meanings, the nine Rasas, different forms of excellence of Kavya (काव्यगुणाः), the defects of Kavya (काव्यदोषाः), the common figures of Speech (अलंकाराः) and important metres (वृत्ताः) have been explained here in simple language with illustrations. The Sutras of ancient works which form the basis for the explanations in the text are given in the foot-note. The verses cited for example are taken from ancient works. The meanings of difficult verses have also been explained in the foot-note.

In writing this book, "Kavya-Prakasa", "Rasagangadhara", "Sahitya-Ratnakara", "Kuvayalananda" and "Prataparudreeya" have been selected among other works for reference and authority.

Among the 40 Alankaras and 34 vrittas explained in this small volume, all the 32 Alankaras and 25 Vrittas prescribed by the Travancore-Cochin Government for the Sastri Examination have been dealt with and hence this book will, of course, be useful to those who appear for that Examination. I hope the book will also serve as a text for the Intermediate Examination of the B. O. L. Degree, the Preliminary Examination of the Oriental Titles Examination and the Entrance Examination for the Sanskrit College Course.

My heart-felt thanks are due to Brahmasree Sabdika-Tilaka M. B. Sankaranarayana Sastrigal, "Panditharaja" and "Vyakarana-Panchanana" who has been kind enough to go through the manuscripts, offering me his valuable suggestions for the improvement of the work.

I shall feel amply rewarded, if the modern student of Sanskrit is in any way benefitted by this work. Any suggestion for the improvement of the work will be thankfully accepted.

K. S. P. SASTRY.

विषयानुक्रमः ।

—ॐ—

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
काव्यलक्षणम् .	९	उपमेयोपमा .	२४
काव्यसामग्री .	१०	प्रतीपम् .	२५
काव्यविभागः .	१०	स्मृतिमान् .	२५
शब्दार्थनिरूपणम् .	११	भ्रान्तिमान् .	२६
रसनिरूपणम् .	१३	ससन्देहः .	२६
गुणनिरूपणम् .	१७	अपह्नुतिः .	२६
गुणालंकारयोर्भेदः .	१९	रूपकम् .	२७
शब्दालंकारनिरूपणम् .		उल्लेखः .	२८
छेकानुप्रासः .	१९	उत्प्रेक्षा .	२८
वृत्त्यनुप्रासः .	२०	अतिशयोक्तिः .	३०
पुनरुक्तवदाभासः .	२०	अप्रस्तुतप्रशंसा .	३२
यमकम् .	२२	व्याजस्तुतिः .	३२
चित्रालंकारः .	२२	विरोधाभासः .	३३
षोडशदलपद्मबन्धः .	२३	दीपकम् .	३३
व्यक्षरम् .	२३	तुल्ययोगिता .	३३
अर्थालंकारनिरूपणम् .		प्रतिवस्तूपमा .	३४
उपमालंकारः .	२४	दृष्टान्तः .	३४
अनन्वयः .	२४	निदर्शना .	३५

	पुटम्		पुटम्
व्यतिरेकः	३७	काव्यलिङ्गम्	४४
सहोक्तिः	३७	अर्थान्तरन्यासः	४५
श्लेषः	३७	अर्थापत्तिः	४६
समासोक्तिः	४०	आक्षेपः	४६
परिकरः	४०	वक्रोक्तिः	४७
परिकराङ्कुरः	४१	स्वभाषोक्तिः	४७
पर्यायोक्तिः	४१	दोषनिरूपणम्	
विशेषोक्ति-विभावना	४१	पददोषाः	४८
असंगतिः	४२	वाक्यदोषाः	५१
विषमम्	४२	दोषाणां कचिद गुणत्व-	
एकावलिः	४३	मदोषत्वं वा	५५
कारणमाका	४४	वृत्तनिरूपणम्	५६
सारः	४४		

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

साहित्यसुधाकरः ।

आचार्यं शङ्करं नत्वा चन्द्रः सूर्यप्रभामिव ।
तत्कृपामवलम्ब्याहं काव्यतत्त्वं प्रकाशये ॥

विरुधातकाव्यागमदुग्धसिन्धो-
रालोडिताच्छ्रीपरमेश्वरेण ।
समुत्थितः स्वान्ततमः प्रभेदी
विभातु साहित्यसुधाकरोऽयम् ॥

काव्यागमः अलंकारशास्त्रं छन्दःशास्त्रं च ॥

काव्यलक्षणम् ।

माधुर्यादिगुणोपेतम् अनुप्रासोपमाद्यलंकारविशिष्टं च्युतसंस्कारादिदो-
परहितं च यत् पदार्थकदंबकं तत् काव्यमिति काव्यलक्षणमाहुर्मम्मट-
भट्टादयः* ।

जगन्नाथपण्डितस्तु “रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्” इति
काव्यलक्षणमाह । सत्यपि दोषे, यदि वाक्यं सहृदयहृदयाह्लादं जनयितुं
पर्याप्तं तर्ह्यस्त्येव तस्य काव्यत्वम्; किं तु कीटानुविद्धरत्नादिवदपकर्ष-

* सगुणालङ्कृती काव्यं पदार्थो दोषवर्जितौ इति साहित्यरत्नाकरे ।

मात्रम् । एवं गुणालंकारसत्त्वे उत्कर्षमात्रम् ; तदभावेऽपि न काव्यत्वहानिरिति तन्मतम् ॥

काव्यसामग्री ।

प्रतिभा, निपुणता, अभ्यासश्चेति त्रयं कवितायाः कारणम् । प्रतिभानाम प्राचीनजननकृतसुकृतविशेषसमुत्पादिता शक्तिः, यां विना कवितैव न प्रसरेत्, प्रसृताप्युपहसनीया स्यात् । तल्लक्षणमेवमभिहितम्—

“स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा ।

बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकाल्यगोचरा ।

प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः ॥” इति ।

लोकव्यवहाराणां छन्दोव्याकरणांलंकारादिशास्त्राणां कालिदासादिमहाकविकृतानां रघुवंशादिमहाकाव्यानामितिहासादीनां च सम्यगवबोधनं निपुणता । काव्यज्ञशिक्षया काव्यकरणविचारयोर्निरन्तरपरिशीलनमभ्यासः । एतत् त्रयं समुदितं कवितोत्पत्तिं प्रति हेतुरिति भावः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

“शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥” इति ॥

काव्यविभागः ।

दृश्यं श्रव्यं चेति काव्यं तावद् द्विविधम् । रङ्गेऽभिनयेन द्रष्टृणां मनांस्यवर्जयितुं पर्याप्तानि नाटकादीनि दृश्यकाव्यानि । श्रवणेन सहृदयहृदयाद्वादजनकानि श्रव्यकाव्यानि ॥

पद्यकाव्यं, गद्यकाव्यं, चम्पूकाव्यमिति काव्यं पुनस्त्रिविधम् । छन्दः-
शास्त्रविहितवृत्तलक्षणानुसारिभिश्चतुर्भिः पादैरुपेतं पद्यम् । तत्कदम्बकात्मकं
काव्यं रघुवंशादि पद्यकाव्यम् । तत्र नगरार्णवाद्यष्टादशवर्णना वर्तन्ते चेत्
तन्महाकाव्यव्यपदेशमर्हति । तदुक्तं विद्यानाथेन—

“नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनम् ।

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवाः ॥

विप्रलम्भो विवाहश्च कुमारोदयवर्णनम् ।

मन्त्रद्युतप्रयाणाजिनायकाभ्युदया अपि ॥

एतानि यत्र वर्ण्यन्ते तन्महाकाव्यमुच्यते ।

एषामष्टादशानां यैः कैश्चिद्गूढमपीष्यते ॥” इति ।

पादबन्धरहितं हृद्यं वाक्यकदम्बकं कादम्बर्यादि गद्यकाव्यम् । गद्यप-
द्योभयात्मकं काव्यं चम्पूरित्युच्यते, यथा रामायणचम्पूादि ॥

शब्दार्थनिरूपणम् ।

उक्तकाव्यलक्षणे विशेष्यत्वेन प्रधानौ शब्दार्थौ तावदादौ निरूप्येते—

वाचको, लक्षको, व्यञ्जकश्चेति शब्दस्त्रिविधः । अर्थोऽपि त्रिविधः—
वाच्यो, लक्ष्यो, व्यञ्ज्यश्चेति । अर्थप्रतिपादिका वृत्तिरपि त्रिविधा—
अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना चेति ॥

* पद्यं पादचतुष्टयीपरिमितं काव्यं तु तत्संहति-

स्तत्राष्टादश वर्णना यदि महाकाव्यं तदोदीर्यते ।

गद्यं हृद्यमपादबद्धमुभयोपेता तु चम्पूमुदे

सा स्याद्यौवनवात्यमेलनवती कान्तेव यूनुः कवेः ॥ (सा.र.)

यः शब्दः साक्षात् सङ्केतितमर्थमभिधत्ते स वाचक इत्युच्यते । सोऽर्थो वाच्यार्थः । वाच्यार्थप्रतिपादकः शब्दव्यापारः अभिधावृत्तिरित्युच्यते । यथा गौः, पाचकः इति । गोशब्दः सास्त्राद्यवयववन्तं जीवनमभिधावृत्त्या बोधयति ; तथा पाचकशब्दः पाककर्तारम् । ततो गोपाचकशब्दौ वाचकौ ; बोध्यमानावर्थौ च वाच्यार्थौ ॥

वाच्यार्थस्य अनुपपत्त्या वक्तुस्तात्पर्यानुपपत्त्या वा वाच्यार्थसंबन्धर्थान्तरं यया शब्दवृत्त्या बोध्यते सा लक्षणेत्युच्यते । स शब्दो लक्षकः । अर्थस्तु लक्ष्यः । यथा गंगायां घोषः । अत्र गंगाशब्दः प्रवाहरूपस्य वाच्यार्थस्य घोषाधिकरणत्वमनुपपन्नमिति तीररूपमर्थं लक्षणया बोधयति । गंगापदस्य तीरे संकेताभावात्त्राभिधावृत्तिस्तीरं बोधयितुमलम् ॥

‘गंगायां घोष’ इति लाक्षणिकप्रयोगाद् घोषे शैत्यपावनत्वादयः प्रतीयन्ते ; ‘गंगातीरे घोष’ इति प्रयोगात् न प्रतीयन्ते । एवं प्रतीयमानो लक्षणायाः प्रयोजनभूतोऽर्थो व्यङ्ग्यार्थः । तत्प्रतिपादिका वृत्तिस्तु व्यञ्जना ॥

वाच्यार्थावगमादनन्तरं वक्तृबोद्धव्यदेशकालादिवैशिष्ट्यज्ञानेन कचिदर्थान्तरस्यापि प्रतीतिर्भवेत् । सोऽप्यर्थो व्यञ्जनयैव बोध्यते । यथा ‘सूर्योऽस्तं गच्छति’ । रात्रावावश्यकानां वस्तूनां सम्भरणाय नियुक्तं भृत्यं प्रति स्वामिनो वचनादस्मात् ‘त्वरितं गत्वा स्वनियोगमशून्यं कुरु’ इत्यर्थो व्यज्यते । आसायं स्वामिनादिष्टानि कर्माणि कृतवता आपणात् तण्डुलादीनि क्रीत्वा विदूरस्थां स्वकुटीं गन्तुमुत्सुकेन कर्मकरेण स्वामिनः पुरतः समीर्यमाणादस्मादेव वचनात् ‘अविलंवेन भृतिं दत्त्वा मां गन्तुमनुजानातु भवान्’ इत्यर्थो व्यज्यते । एवं प्रतिभाशालिभिर्यथासंभवमूह्यम् ॥

. रसनिरूपणम् ।

अथ काव्यलक्षणवाक्यगतविशेषणेष्वेकमेकं माधुर्यादिगुणान् निरूपयिष्यन्, तेषामाश्रयभूतानां रसानां निरूपणायोपक्रमते—

काव्यस्य आत्मा रसः । शब्दार्थौ तु तन्मूर्तिः । माधुर्यादिगुणा औदार्यादि गुणवत्, अनुप्रासोपमादलंकारा हारादलंकारवच्च काव्यस्य अधिकशोभावहाः । च्युतसंस्कारादयो दोषाः श्वित्रादिवत् काव्यस्य अपकर्षहेतवः ॥

शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, वीभत्सः, अद्भुतः, शान्तश्चेति काव्ये नव रसाः । तेषां यथाक्रमं रतिः, हासः, शोकः, क्रोधः, उत्साहः, भयं, जुगुप्सा, विस्मयः, शमः इति नव स्थायिभावाः ॥

* काव्यस्यात्मा रसः प्रोक्तः शब्दार्थौ मूर्तिरुच्यते ।

माधुर्यादिगुणास्तस्मिन्नौदार्यादिसमाः स्थिताः ॥

हारादिवदलंकारा अनुप्रासोपमादयः ।

च्युतसंस्कृतिमुख्यास्तु दोषाः श्वित्रादिभिः समाः ॥

† शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसाः पूर्वैरुदाहृताः ॥

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावा नव क्रमात् ॥ (प्रतापरुदीय)

* लोके रत्यादिस्थायिभावस्य आलम्बनकारणानि नायिकानायकादीनि नाट्ये काव्ये च आलम्बनविभावा इत्युच्यन्ते ; उद्दीपनकारणानि चन्द्रोदयमलयानिलादीनि च उद्दीपनविभावा इति । रत्यादेः कार्यभूताः कटाक्षभुजाक्षेपादयः अनुभावपदवाच्या भवन्ति । रत्यादिपरिपोषस्य संहकारिणः स्मृतिचिन्तादयो व्यभिचारिभावा इत्यभिधीयन्ते । तैर्विभावानुभावव्यभिचारिभावैरास्वाद्यतां नीयमानो रत्यादिस्थायिभावो रसः ॥

तत्र शृङ्गारो द्विविधः, सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति ।

आद्यो यथा—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा-

दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत्

॥ १ ॥

द्वितीयो यथा—

शरीरं क्षामं स्यादसति दयितालिङ्गनसुखे

भवेत् सास्त्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।

तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं

प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम्

॥ २ ॥

* कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।

रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥

(काव्यप्रकाशः)

हास्यो यथा—

वाचयति नान्यलिखितं लिखितमनेनापि. वाचयति नान्यः ।
अयमपरोऽस्य विशेषः स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ॥ ३ ॥

करुणो यथा—

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विपहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ४ ॥

रौद्रो यथा—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥ ५ ॥

वीरो यथा—

रे रे लङ्केश, रामं किमिति मृगयसे, तिष्ठ रे, निष्ठुरा मे
प्रौढप्रायातिकायक्षतजरसझरैः सम्यगाचम्य पूर्वम् ।
नीत्वा प्राणाहुतीनां पदमतिकठिनानिन्द्रजित्प्राणवायून्
काण्डास्त्वत्कालखण्डाचलकबलविधौ व्यग्रभावं भजन्ते ॥ ६ ॥

६. इन्द्रजिह्वानन्तरं श्रीरामेण योद्धुमागच्छन्तं रावणं प्रति ल-
क्ष्मणस्योक्तिरियम् । रे रे लङ्केश, रामं किमिति मृगयसे? तिष्ठ ।
निष्ठुराः कठिनाः मे काण्डाः प्राणाः प्रौढप्रायः, न तु वस्तुतः प्रौढः,

भयानको यथा—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः

पश्चाद्धेन प्रविष्टः शरपतनभिया भूयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥ ७ ॥

वीभत्सो यथा—

नखैर्विदारितान्त्राणां शवानां पूयशोणितम् ।

आननेष्वनुलिम्पन्ति हृष्टा वेतालयौषितः

॥ ८ ॥

अद्भुतो यथा—

चराचरजगज्जालसदनं वदनं तव ।

गलद्गगनगाम्भीर्यं वीक्ष्यासि हृतचेतना

॥ ९ ॥

शान्तो यथा—

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते भूढाः पापानि कुर्वते

॥ १० ॥

यः अतिकायः रावणसुतः तस्य क्षतजरसद्वारैः रुधिरप्रवाहैः पूर्वं प्रथमं सम्यक् आचम्य, अतिकठिनान् इन्द्रजितः प्राणवायून् प्राणाहुतीनां पदं नीत्वा त्वत्कालखण्डाचलस्य पर्वताकारस्य यक्ष-
नामकस्य त्वदीयमांसविशेषस्य कबलविधौ ग्रसने व्यग्रभावं जागरू-
कतां भजन्ते इत्यन्वयः । भोजनायोपविष्टा द्विजाः प्रथमं किञ्चिज्ज-
लमाचम्य, अन्नलवैः प्राणाहुतिं कृत्वा ततो भोक्तुमारभन्त इति
सम्प्रदायः ॥

गुणनिरूपणम् ।

SRI AUROBINDO

LIBRARY

PONDICHERRY (India)

माधुर्यम्, ओजः, प्रसादश्चेति त्रयः काव्यगुणाः । आनन्दनिष्पन्दित्वं माधुर्यम् । कोमलवर्णारब्धैर्व्यस्तैः पदैः स गुणो व्यज्यते । शृङ्गारे करुणे शान्ते चानुरूपोऽयम् । ओजः पुनर्दीप्यात्मकचेतोविस्तारहेतुर्गुणः । विकटाक्षरबन्धैः समासभूयिष्ठैः पदैः स विभाव्यते । वीररौद्रवीभत्सभयानकैष्वेष प्रयोज्यः । यो गुणः शुष्केन्धनमग्निरिव सहसा चित्तं रसेन व्याप्नोति स प्रसादः । प्रसिद्धार्थकत्वं तस्य व्यञ्जकम् । सर्वेष्वपि रसेष्वनुरूपोऽयं गुणः ॥

* माधुर्योऽजः प्रसादाख्यास्त्रयः काव्यगुणा मताः ।

आह्लादकत्वं माधुर्यं, शृङ्गारे करुणे तथा ।

शान्ते चाप्यनुरूपं तत् पृथक्पदसमुद्भवम् ॥

ओजः समासभूयस्त्वं चेतोविस्तृतिकारणम् ।

भयानकैऽनुरूपं तद् वीरे वीभत्सरौद्रयोः ॥

यश्चित्तं ह्यश्नुतेऽह्नाय शुष्केन्धनमिवानलः ।

स प्रसादो मतः सर्वरससाधारणस्थितिः ।

प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् तत्तस्य व्यञ्जकं विदुः ॥ (सा. २०)

माधुर्यादयस्त्रय एव काव्यगुणा इति काव्यप्रकाशकारादिमतमाश्रित्याहैवमुक्तम् । 'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुद्धारत्वमोजःकान्तिसमाधयः' इति दश गुणा इति चामनादयः । विद्यानाथस्तु तान् दशान्यांश्चतुर्दश चेति चतुर्विंशतिगुणानाह 'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुद्धारत्वं तथा कान्तिरुदात्तता । ओजः सुरावृत्ता प्रेयानौर्जित्यमथ विस्तरः । समाधिः सौक्ष्म्यगाम्भीर्यं संक्षेपो भाविकं तथा । सम्मितत्वं

क्रमेणोदाहरणानि—

आस्यं सहास्यं नयनं सलास्यं सिन्दूरविन्दूदयशोभि भालम् ।

वेणी सुवाणी हरिणीदृशश्चेदन्यैरगण्यैरपि भूषणैः किम् ॥ ११ ॥

अत्र माधुर्यगुणः प्रकाशते ॥

चञ्चद्भुज—इत्यादि (५) पद्ये ओजः प्रकाशते ।

रामेऽभिमुखे सीता व्रीडाद्विमुखी तमेव मणिमिच्छौ ।

दृष्ट्वा ततोऽपि विमुखी समन्दहासं प्रियेण परिरमे ॥ १२ ॥

अत्र प्रसादो भाति ॥

तथा प्रौढी, रीतिरुक्तिर्गतिस्तथा । चतुर्विंशतिरेते स्युर्गुणाः काव्य-
प्रकाशकाः इति । एषु केचित् अत्रोक्तेषु लिखन्तर्भवन्ति । कतिपये
दोषाभावरूपाः । अन्येषां तु गुणत्वमेव नास्ति । दिङ्मात्रमत्र प्रद-
र्श्यते—सानुस्वारकोमलवर्णत्वं सुकुमारता । इयं माधुर्येऽन्तर्भूता ।
अर्थप्रतिपादने वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वेन परिपूर्तौ दृष्टित्यवबोधकत्व-
मर्थव्यक्तिः । इयं प्रसिद्धार्थत्वरूपात् प्रसादान्नातिरिच्यते । बहूनां
पदानामेकपदवद् भासनं श्लेषः । विकटाक्षरबन्धत्वमुदारता । गाढ-
बन्धत्वमौर्जित्यम् । एते त्रय ओजस्यन्तर्भूताः । पादचतुष्टयेऽप्यवैष-
म्येन भणनं समता । इयं प्रक्रममङ्गदोषाभावरूपा । कान्तिस्तूज्ज्व-
लत्वं ग्राम्यपदाघटितत्वात्मकम् । एषा ग्राम्यत्वदोषाभावरूपा ।
श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तता । एषा त्वनुचितार्थत्वदोषाभावरूपा ।
शब्दसाधुत्वं सुशब्दता । एषा च्युतसंस्कारदोषाभावरूपा । प्रिय-
तराख्यानं प्रेयः । एतच्च निष्ठुरोक्तिलक्षणपरुषदोषाभावरूपम् ।
यावदर्थपदत्वं सम्मितत्वम् । एतत्तु न्यूनाधिकपददोषाभावरूपम् ।
विदग्धमणितिरुक्तिः । एषा चाश्लीलदोषाभावरूपा । अन्यधर्म-
स्यान्यत्रारोपणं समाधिः । अस्य त्वारोपणार्थेषु रूपकादिष्वन्तर्भाव
इति न गुणत्वम् । एवं यथासंभवमूह्यम् ॥

• गुणालंकारयोर्भेदः ।

* शौर्यादिगुणा आत्मन इव काव्यात्मभूतस्य रसस्योपस्कारका गुणाः ।
हाराद्यलंकाराः कण्ठाद्यवयवशोभाधानद्वारा यथा आत्मन उपस्कारिणः तथा
रसाङ्गभूतयोः शब्दार्थयोरतिशयाधानद्वारा रसस्योपस्कारका अलंकाराः ।
अलंकाराणां गुणानां च रसोपस्कारकत्वेऽपि काव्यात्मभूतरसं प्रत्यभिधा-
दिव्यापारव्यवधानाव्यवधानाभ्यां तयोर्भेदः ॥

शब्दालंकारनिरूपणम् ।

अलंकारा द्विविधाः—शब्दगता अर्थगताश्चेति । तत्रार्थप्रतीतेः
शब्दप्रतीतिपूर्वकत्वात् प्रथमं शब्दालंकारा निरूप्यन्ते—

छेकानुप्रासः ।

द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोरव्यवधानेन यत्रावृत्तिस्तत्र छेकानुप्रासः । यथा—

महीमहीनमे विभ्रलोकक्षेमं करे करे ।

राजराजद्यशा रेजे रामो दाशरथी रथी

॥ १३ ॥

* ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्तेस्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ॥

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ (काव्यप्रकाशः)

॥ आवृत्तिः श्रूयते यत्र द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः ।

निरन्तरा बुधैः सोऽयं छेकानुप्रास ईरितः ॥ (सा. र.)

१३. अहीनां इनः ईश्वरः आदिशेषः, तस्य भा इव भा यस्य
तस्मिन् अहीनमे । राजा चन्द्रः इव राजत् शोभमानं यशः यस्य

अत्र 'मही' 'करे' 'राज' 'रथी' इति व्यञ्जनयुग्मानामावृत्तिः ॥

वृत्त्यनुप्रासः ।

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा व्यञ्जनानामावृत्तौ वृत्त्यनुप्रासः ॥

यथा—

गंगादीनां नदीनाममलिनपुलिने हंससंसेव्यमाने

स्नाताः पूताः प्रशान्ताः शुभसितभसितन्यस्तशस्त्रिपुष्टाः ।

सन्तः सन्तोषवन्तो महितमहितहृद् रामनामाभिरामं

जापं जापं दुरापं निलयमकलयन् भासुरा भूसुरेन्द्राः ॥ १४ ॥

पुनरुक्तवदाभासः ।

यत्रार्थः पुनरुक्तवदाभाति, वस्तुतस्तु न पुनरुक्तिः, तत्र पुनरुक्तवदाभासः ॥

सः राजराज्यशाः । इनः सूर्ये प्रभौ, राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे इत्यमरः ॥

* एकद्वित्र्यादि वर्णानां पुनरुक्तिर्भवेद्यदि ।

संख्यानियममुल्लंघ्य वृत्त्यनुप्रास ईरितः ॥ (सा. र.)

१४. नदीनां पुलिने सैकते भूसुरेन्द्राः द्विजश्रेष्ठाः रामनाम जापं जापं पुनः पुनः प्रजप्य दुरापं दुर्लभं निलयं स्थानं अकलयन् अलभन्त । सितं धवलम् । भसितं भस्म । महितं श्लाघ्यम् । अहितहृद् अनिष्टनाशकम् ॥

* पुनरुक्तवदाभाति यत्रार्थो न तु तत्त्वतः ।

पुनरुक्तवदाभासः सोलङ्कारः सतां मतः ॥ (सा. र.)

यथा—

राजतेऽद्रौ सुधाब्धौ च श्रियमाहृत्य राजते ।

राजतेजोनिधे कीर्तिस्त्रैलोक्ये रघुराज ते

॥ १५ ॥

अत्र 'राजत' इत्येतत् पुनरुक्तवदाभाति । तथाप्यर्थभेदान्न पुनरुक्ति-
रिति पुनरुक्तवदाभासालंकारः ॥

१५. राजा चन्द्रः । तत्तुल्यतेजोनिधे हे रघुराज, ते कीर्तिः
राजते रजतमये अद्रौ कैलासगिरौ सुधाब्धौ क्षीरसागरे च श्रिय-
माहृत्य स्वव्याप्त्या शोभामुत्पाद्य त्रैलोक्ये राजते इत्यन्वयः । की-
र्तिर्धवलेति कविसमयः । तथा चोक्तम्—

मालिन्यं व्योम्नि पापेऽयशसि, धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्या,

रक्तौ च क्रोधरागौ, सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो,

ज्योत्स्ना पेया चकोरैः, जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोको विकसति, वकुलो योषितामास्यमधैः,

यूनामङ्गेषु हारः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वी रोल्म्वमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः,

मिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्रत् ॥

अह्वयभोजं, निशायां विकसति कुसुदं, चन्द्रिका शुक्रपक्षे,

मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां, नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जाती वसन्ते, न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणाम्,

इत्याद्युन्नेयमभ्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥

यमकम् ।

अर्थभेदेन स्वरव्यञ्जनसमुदायस्य आवृत्तौ यमकम् । अनुप्रासे तु स्वरवृत्तिरानुषङ्गिकी । तच्च आदिगतम्, मध्यगतम्, अन्तगतम्, पादगतम्, अर्धश्लोकगतम्, सर्वश्लोकगतमिति बहुविधम् । दिङ्मात्र-मत्रोदाह्रियते—

अर्थिनो भवतो राम प्राप्तानेकपराजयः ।

प्रत्यर्थी चाभवद् युद्धे प्राप्तानेकपराजयः

॥ १६ ॥

हे राम, भवतः अर्थिनः प्राप्ताः अनेकपानां गजानां राजयो यैस्तादृशा अभवन् । प्रत्यर्थी च युद्धे प्राप्ता अनेके, बहुविधाः पराजया येन तादृशोऽभवदिति द्वितीयचतुर्थपादयोरर्थभेदेनावृत्तिः ॥

चित्तालंकारः ।

यत्र वर्णाः पद्माद्याकारेण विन्यासयोग्या भवन्ति तत्र चित्तालंकारः । चित्तालंकाराश्च पद्मबन्धः, खड्गबन्धः, हलबन्धः, चापबन्धः, मुसलबन्धः, चक्रबन्धः इत्यादिभेदेन बहुविधा भवन्ति । व्यक्षरैकाक्षरनिष्कण्ठ्यनिस्तालव्यादयश्चास्यैव प्रभेदाः ॥

* आवृत्त्यतेऽर्थभेदेन सस्वरा व्यञ्जनावलिः ।

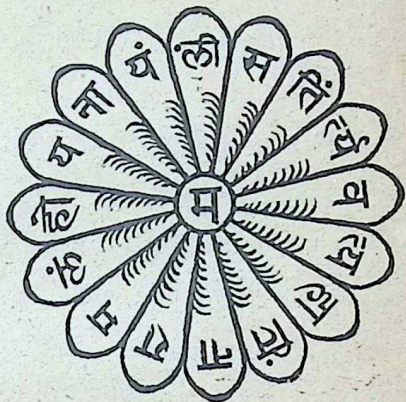
यदा तदा स्याद् यमकं बहुधाद्यन्तमध्यगम् ॥

† पद्माद्याकारमापन्ना वर्णाश्चित्तमुदाहृतम् ॥ (सा. र.)

षोडशदलपद्मबन्धः ।

मलीमसमर्ति मर्त्य-
मवमत्य महामर्तिम् ।
मनाम रामममलं
महोमयमनामयम्
॥ १७ ॥

अक्षरम् ।

नानादानानि दीनानां ददानो नन्दनन्दनः ।
दीननन्दननन्दी नो नुदेदेनो दिने दिने
॥ १८ ॥

१७. मलीमसमर्ति मलिनबुद्धिं मर्त्यं मनुजं अवमत्य अनादृत्य ।
धनलवलाभाय दुष्प्रभूतनाश्रित्येति यावत् । महामर्ति अमलं महो-
मयं तेजोमयं अनामयं निर्दोषं रामं मनाम अभ्यस्याम, पुनः पुनः स्त-
वाम ध्यायाम वेत्यर्थः । स्ना अभ्यासे-लोट् ॥

१८. दीनानां नन्दनेन सन्तृप्त्या नन्दी तुष्यन् । एतः पापम् ।
नुषेत् नाशयतु ॥

अर्थालंकारनिरूपणम् ।

तत्र बहूनमलंकाराणां मूलभूतत्वादादावुपमा निरूप्यते—

उपमालंकारः ।

* यत्र वर्ण्यस्य अन्येन सह हृद्यं सादृश्यं वर्ण्यते तत्रोपमालंकारः ।
यथा—

स रोहिणीसूनुनिबद्धरागः सतां शरण्यस्तमसोऽपहर्ता ।

मनोहरो बाल इवौषधीशो दिने दिने पोषमियाय शौरिः ॥ १९ ॥

अत्र वर्ण्यः शौरिरुपमेयम् । बालचन्द्र उपमानम् । अनुदिनवृद्धिः
साधारणधर्मः ॥

अनन्वयालंकारः ।

एकस्यैव वस्तुनो यत्र उपमेयत्वमुपमानत्वं च वर्ण्यते तत्रानन्वया-
लंकारः । सदृशस्य वस्त्वन्तरस्याभावेन वर्ण्यस्यानुपमत्वद्योतनमेतत्फलम् ।
यथा—

उन्मूलने च दुष्टानां शिष्टानां परिपालने ।

रामो राम इव क्षोणीमण्डलाखण्डलो बभौ

क्षोणीमण्डलाखण्डलः पार्थिवः ॥

॥ २० ॥

उपमेयोपमालंकारः ।

द्वयोर्वस्तुनोर्यत्र पर्यायेणोपमानत्वमुपमेयत्वं च प्रतिपाद्यते तत्रोपमेयो-
पमा । उभयातिरिक्तसदृशवस्त्वभावध्वननमेतत्फलम् ॥

* उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ॥ (कुवलयानन्दः)

† ऐक्ये ह्यनन्वयः प्रोक्त उपमानोपमेययोः ॥ (सा. र.)

* पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता ॥ (कु.)

यथा—

श्रीरामचन्द्र भवतः करुणावरुणालय ।

प्रतापः सूर्यवत् तिग्मः सूर्यो भाति प्रतापवत् ॥ २१ ॥

प्रतीपालंकारः ।

यैल वर्ण्यस्य लोकोत्तरतामभिव्यक्तुं प्रसिद्धोपमानस्योपमेयत्वं प्रक-
ल्प्यते, अथवा कैमर्थक्येनोपमानाक्षेपः क्रियते, तत्र प्रतीपालंकारः ।

आद्यो यथा—

अनेकमुखमाणिक्यवलयोलुसिताकृतिः ।

पतिः कुण्डलिनां रामदोर्दण्ड इव हिण्डते ॥ २२ ॥

द्वितीयो यथा—

दिगन्तव्यासयोरत्र रामकीर्तिप्रतापयोः ।

चन्द्रसूर्यौ किमित्येतावुदयेते तपां विना ॥ २३ ॥

स्मृतिमदलंकारः ।

कस्यचिद्वस्तुनो दर्शनेन तत्सदृशस्य वस्त्वन्तरस्य स्मरणे स्मृतिमदलंकारः ।

यथा—

अतुच्छगुच्छस्तनभारनम्रा लताः प्रवालाधरलोभनीयाः ।

स तत्र वीक्ष्य भ्रमरालकाढ्यास्तामस्मरत् तामरसाधिवासाम् ॥ २४ ॥

* यलोपमानस्याक्षेपः कैमर्थक्येन कथ्यते ।

यद्वोपमेयभावोऽत्र प्रतीपं स्यादलंकृतिः ॥ (सा. २.)

२२. वह्नां फणामणीनां मण्डलेन प्रकाशिता आकृतिर्यस्य ता-
दृशः कुण्डलिनां सर्पाणां पतिः शेषः श्रीरामदोर्दण्ड इव हिण्डते
गच्छतीत्यर्थः ॥

२४ सदृशानुभवादन्यस्मरणे स्मरणं मतम् ॥ (सा. २.)

अत्र लतादर्शनेन तत्सादृश्यात् तामरसाधिवासायाः स्मरणोपन्यासाद्
भवत्यत्र स्मृतिमदलंकारः ॥

भ्रान्तिमदलंकारः ।

सादृश्यनिबन्धनायां भ्रान्तौ वर्ण्यमानायां भ्रान्तिमदलंकारः । यथा—

पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।

सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति

॥ २५ ॥

ससन्देहालंकारः ।

सादृश्यमूलकः सन्देहो यत्र वर्ण्यते तत्र ससन्देहालंकारः । यथा —

किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरविम्बं किमु मुखं

किमब्जे किं मीनौ किमु मदनवाणौ किमु दृशौ ।

खगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ

तटिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमवला

॥ २६ ॥

खगौ चक्रवाकपक्षिणौ ॥

अपहृत्यलंकारः ।

यत्र प्रकृतं निषिध्य तत्सदृशाप्रकृतरूपारोपः क्रियते तत्रापहृत्यलंकारः ।

* कविसम्मतसादृश्याद् विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यगोचरा बुद्धिर्यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥

† कविसम्मतसादृश्याद् विषयो विषयी तथा ।

सन्दिग्धौ भवतस्तत्र सन्देहालंकृतिर्मता ॥ (सा. र.)

* निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोपे ह्यपहृतिः ॥ (प्र. र.)

अर्थालंकारनिरूपणम्]

यथा—

नेदं मुखं मृगविमुक्तशशाङ्कबिम्बं

नेमौ स्तनावमृतपूरितहेमकुम्भौ ।

नैवालकावलिरियं मदनास्त्रशाला

नैवेदमक्षियुगलं निगलं हि यूनाम्

॥ २७ ॥

अत्र प्रकृतमुखादिषु मुखत्वादिकमपहुत्य अप्रकृतशशाङ्कबिम्बत्वादिक-
मारोप्यते । अत्र प्रकृतापहवो नेदं मुखमित्यादिशब्दोपात्तत्वाच्छब्दः ।

आर्थस्तु परमतत्वकीर्तनेन कपटार्थकछलादिपदप्रयोगेन च भवति ।

यथा—

यदृश्यते किमपि यामवतीशबिम्बे

सोऽयं कलङ्क इति सूरभिरभ्यधायि ।

मन्यामहे वयमहो मदनाशुगाना-

मालेपनाय विषमम्बुनिधेरुपात्तम्

॥ २८ ॥

अत्र कलङ्कत्वस्य परमतत्वोपन्यासेन स्वानभिमतत्वसूचनाच्चायं कल-
ङ्क इत्यपहव आर्थः प्रतीयते । 'निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्तादृक्पात-
कैतवात्' इत्यत्र तु कैतवपदेन नेमे कान्ताकटाक्षाः किं तु स्मरनाराचा
इत्यपहवः प्रतीयते ॥

रूपकालंकारः ।

प्रकृतमनिषिध्यैव यत्र तत्सदृशाप्रकृतरूपारोपः क्रियते तत्र रूपकाल-
कारः ।

* विषयानिह्वेनान्यस्यारोपे रूपकं मतम् ॥ (सा. र.)

यथा—

श्रीरामचन्द्रवदनराकातारकनायकः ।

विद्वन्नेत्रचकोराणां वितनोति कुतूहलम्

॥ २९ ॥

अत्र रामचन्द्रमुखे पूर्णचन्द्रत्वं विद्वन्नेत्रेषु चकोरत्वं चारोपितम् ॥

उल्लेखालंकारः ।

* एक एवार्थो यत्र बहुभिर्ग्रहीतृभिर्निमित्तभेदेन बहुधोल्लिख्यते तत्रोल्लेखालंकारः । यथा—

धर्मः शरीरभृदसाविति धर्मनिष्ठा

मूर्तो नयोऽयमिति मन्त्रकलाधुरीणाः ।

कालो द्वितीय इति कूटकठोरकृत्याः

कैवल्यमित्युपरताः कलयन्ति रामम्

॥ ३० ॥

उपरताः मुमुक्षवः । अस्त्यत्र रुचिभयलिप्साभिर्निमित्तैर्वहूनां बहुधोल्लेखः ॥

उत्प्रेक्षालंकारः ।

* अवर्ण्यधर्मसम्बन्धेन निमित्तेन वर्ण्यस्यावर्ण्यतादात्म्यसम्भावनं वस्तुत्प्रेक्षा । अहेतोर्हेतुत्वेन संभावनं हेतुत्प्रेक्षा । अफलस्य फलत्वेन संभावनं फलुत्प्रेक्षा । लयाणां क्रमेणोदाहरणानि—

न नित्यमस्मिन् परिपूर्णतेति त्यक्तवा नभः क्षोणितलावतीर्णः ।

आनन्दयन्निन्दुरिव स्वधाम्ना विभाति लोके रघुनाथवीरः ॥ ३१ ॥

* बहुभिर्वहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ॥ (क.)

५ संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना ॥ (कः)

अत्र आनन्दजनकत्वरूपधर्मसंबन्धेन श्रीरामे भूतलावतीर्णपूर्णचन्द्रता-
दात्म्यमुत्प्रेक्षितम् ॥

निशम्य गोवर्धननिर्झराणां धीरध्वनिं कृष्ण शिखण्डिनोऽमी ।

मुदा त्वदालोकनजातयेव नृत्यन्ति चक्रीकृतवर्हभाराः ॥ ३२ ॥

शिखण्डिनां नृत्यस्य कृष्णदर्शनजातमोदो न हेतुः । तथापि तस्मि-
स्तद्वेतुत्वमलोत्प्रेक्षितम् ॥

तस्मिन् गवां पालनकौतुकेन वनाय निर्गच्छति दैत्यशत्रौ ।

ययुः प्रियाख्यानचिकीर्षयेव दिवाकृतो दिग्बलयं मयूखाः ॥ ३३ ॥

सूर्यरश्मीनां दिग्बलयगमनस्य श्रीकृष्णागमनरूपप्रियाख्यानं न फलम् ।
तथापि तस्मिन्तत्फलत्वमुत्प्रेक्षितम् ॥

उदाहृतेषु पद्येषु उत्प्रेक्षा वाचकस्य 'इव' शब्दस्य प्रयोगात् वाच्या ।
मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायः, नूनम् इत्यादयः शब्दा उत्प्रेक्षावाचकाः । वा-
चकशब्दाभावे उत्प्रेक्षा गम्या । यथा अस्मदाचार्यैः श्रीशङ्करानन्द यती-
न्द्रवर्यैर्विरचिते सच्चिदानन्दविजये सद्गुरुवाणीवर्णनाप्रस्तावे—

परां श्रीमद्वाणीगलदमृतमाधुर्यलहरीं

पयो दृष्ट्वा भीतं निवसति गवामूधसि सदा ।

सुधा लज्जाक्रान्ता गुरुतिलक लोकान्तरमगात्

सिता चिन्तातान्ता सपदि सितिमानं गतवती ॥ ३४ ॥

३४. हे गुरुतिलक, परामृत्युत्कृष्टां श्रीमतां तत्र भवतां वाणीभ्यो
गलन्तीममृतमाधुर्यलहरीं दृष्ट्वा पयः भीतं सत् सदा गवां ऊधसि
निवसति । सुधा लज्जाक्रान्ता लोकान्तरं स्वर्गलोकं अगात् । सिता

अत्र पयः प्रभृतीनामूधःस्थित्यादिकस्य सद्गुरुवाणीमाधुर्यदर्शनजातभी-
त्यादिहेतुकत्वाभावेऽपि तद्वेतुकत्वं वर्णितमिति हेतुप्रेक्षा, सा च वाच-
काभावाद् गम्या ॥

अतिशयोक्त्यलंकारः ।

*विप्रौढोक्तिसिद्धं यच्चारु वचनं तत्तातिशयोक्त्यलंकारः । स च भे-
देऽप्यभेदः, अभेदेऽपि भेदः, संबन्धेऽप्यसंबन्धः, असंबन्धेऽपि संबन्धः,
कार्यकारणयोर्यौगपद्यं, कार्यस्य कारणपूर्वभावित्वं चेति षड्विधः । क्रमेण
उदाहरणानि—

कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ३५ ॥

अत्र मुखकमलयोः नेत्रकुवलययोः कामिनीकनकलतयोश्च भेदेऽप्यभे-
दाध्यवसानम् । अभेदेऽपि भेदो यथा—

अन्येयं रूपसम्पत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ।

नैषा कमलपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥ ३६ ॥

धवला शर्करा (Sugar) चिन्तातान्ता सपदि सितिमानं श्वैत्यं
गतवती इत्यन्वयः ।

* असेदे भेदकथनं सेदे सत्यभिदाभिधा ।

अयोगे योगकथनं योगेचायोगवर्णनम् ॥

कार्यकरणयोः कालस्यैक्यं तद्व्यत्ययोऽपि च ।

षड्विधातिशयोक्तिर्हि सम्मता चारुचेतसाम् ॥

कविप्रौढोक्तिता तासां षण्णां सामान्यलक्षणम् ॥ (सा. र.)

अत्र लोकप्रसिद्धरूपाद्यभेदेऽपि भेदो वर्णितः । संबन्धेऽप्यसंबन्धो यथा—

पीयूषयूषकरूपामरूपामपि ते गिरं निपीतवताम्* ।

तोषाय कल्पते नो योषाधरविम्बमधुरिमोद्रेकः

॥ ३७ ॥

अत्र तोषसंबन्धेऽप्यसंबन्धो वर्णितः । असंबन्धेऽपि संबन्धो यथा—

यथा यथा भोजयशो विवर्धते सितां तिलोकीमिव कर्तुमुद्यतम् ।

तथा तथा मे हृदयं विदूयते प्रियालकालीधवलत्वशङ्कया ॥ ३८ ॥

अत्र भोजकीर्तिं वर्णयतः कवेः प्रियालकधवलताप्रयुक्तखेदासंबन्धेऽपि संबन्ध उक्तः । कार्यकारणयोर्यौगपद्यं यथा—

तव दशरथे शरधेर्गलितास्तुलितानला यदा विशिखाः ।

अतिविभवपुषो वपुषो निरगुश्च तदैव रावणप्राणाः

॥ ३९ ॥

अत्र श्रीरामबाणानां तूणीर्निर्गमनरूपकारणस्य रावणप्राणवियोगरूप-
कार्यस्य च यौगपद्यं वर्णितम् । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययो यथा—

पुरः पुरस्तादरिभूपतीनां भवन्ति भूवल्लभ भस्मशेषाः ।

अनन्तरं ते भुकुटीविटङ्गात् स्फुरन्ति रोषानलविस्फुलिङ्गाः ॥ ४० ॥

३७. पीयूषं अमृतमेव यूषो मण्डविशेषस्तत्तुल्यां ते वर्णनीयस्य
राज्ञो गिरं निपीतवतां योषायाः अधरविम्बस्य मधुरिमोद्रेको माधु-
र्यातिशयः तोषाय सन्तोषाय नो कल्पते इत्यन्वयः ॥

३९. हे दशरथे, तुलितानला अग्नितुल्या विशिखाः तव शरधेः
यदा गलिताः तदैव रावणप्राणाश्च अतिविभवं पुष्पातीति तादृशाद्
वपुषो निरगुर्निर्गताः ॥

४०. हे भूवल्लभ, पुरस्तात् प्रथमं अरिभूपतीनां पुरः नगर्यः भस्म-
शेषाः भवन्ति, अनन्तरं ते भुकुटीविटङ्गात् रोषानलविस्फुलिङ्गाः
कोपाग्निकणाः स्फुरन्ति इत्यन्वयः ॥

अतः शत्रुपुरभस्मीभावरूपकार्यस्य प्राथम्यं तत्कारणस्य कोपाग्निस्फुरणस्य
आनन्तर्यं च वर्णितम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ।

*अप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनं यत् सादृश्यादिना प्रस्तुतवृत्तान्तपर्यवसायि तत्
अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । यथा—

भृङ्गपुङ्गव मरन्दनिर्झरीसन्नपद्मपहाय साम्प्रतम् ।

जालम् शाल्मलिमुपैषि किं वृथा शोकमाकलयितुं किमीहसे ॥ ४१ ॥

अत्र अप्रस्तुतेन भृङ्गबुद्ध्युपदेशेन सर्वानर्वाचीनान् पुरुषाधमान् विहाय
सकलशुभगुणनिधिदाशरथिरेव सेव्य इति प्रस्तुतमवगम्यते ॥

व्याजस्तुत्यलंकारः ।

यत्र वाच्यया निन्दया स्तुतिः, स्तुत्या निन्दा वा अवगम्यते तत्
व्याजस्तुत्यलंकारः । यथा—

सर्वज्ञ इति लोकोऽयं भवन्तं भाषते मृषा ।

पदमेकं न जानीषे वक्तुं नास्तीति याचके

॥ ४२ ॥

राजानं प्रति कवेरुक्तावत् नास्तीत्येकं पदमपि त्वं न जानीष इति
वाच्यया निन्दया सर्वदा सर्वेभ्योऽप्यर्थिभ्यः सर्वानभीष्टान् प्रयच्छंस्त्वम-
तिवदान्योऽसीति स्तुतिरवगम्यते । स्तुत्या निन्दावगतिर्यथा—

त्वदुज्झितानां रघुसिंह संवान् गुणच्युतानामपि मार्गणानाम् ।

प्राणामिपैः प्रीणयतां रिपूणां विश्राणनं वर्णयितुं न शक्यम् ॥ ४३ ॥

* अप्रस्तुतेन वाच्येन प्रस्तुतं गम्यते यदि ।

अप्रस्तुतप्रशंसेयं कविता पञ्चधा बुधैः ॥ (सा. र.)

७ उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ॥ (क.)

अत्र त्वया परित्यक्तानां याचकानां संघान् स्वप्राणदानेनापि प्रीणयतां
रिपूणामौदार्यमवर्णनीयमिति वाच्यया स्तुत्या त्वद्वाणविद्वानामरीणां मर-
णमन्तरा नान्या गतिः, शरान् रोद्धुमभियोद्धुं वा ते न प्रभवन्तीति निन्दा
प्रतीयते ॥

विरोधाभासालंकारः ।

यत्र प्रथमश्रवणे प्रतीयमानो विरोधः पर्यवसाने परिह्रियते तत्र विरो-
धाभासालंकारः । यथा —

स्वभावशिशिरोऽप्येष राघवस्य यशःशशी ।

जनयत्यतिसन्तापं प्रतिपक्षमहीभृताम्

॥ ४४ ॥

अत्र शिशिरोऽपि तापं जनयतीति विरोधस्य विषयभेदेन परिहारः ॥

दीपकालंकारः ।

प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मान्वयो दीपकम् । यथा —

सुधायाश्चन्द्रिकायाश्च सञ्जीविन्या महौषधेः ।

दयादृष्टेश्च ते राजन् विश्वसञ्जीवनं गुणः

॥ ४५ ॥

अत्र प्रकृता राज्ञो दयादृष्टिः । अप्रकृताः सुधादयः । विश्वसञ्जीव-
नरूपैकधर्मस्य उभयान्वयित्वाद्दीपकम् ॥

तुल्ययोगितालंकारः ।

प्रकृतानामेव वा अप्रकृतानामेव वा एकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता ।

* आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ॥

† वदन्ति वर्ण्यवर्णानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ॥ (कु.)

‡ वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ॥ (कु.)

यथा—

डिण्डीरपाण्डुरा राम कीर्तयश्च गुणाश्च ते ।

अन्तर्निगूढब्रह्माण्डाः सञ्चरन्ति निर्गलम्

॥ ४६ ॥

अत्र प्रकृतानां रामगुणकीर्तीनां निर्गलसञ्चाररूपैकधर्मान्वयः ॥

त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता

॥ ४७ ॥

अत्र अप्रकृतानां मालत्यादीनां कठोरतारूपैकधर्मान्वयः ॥

प्रतिवस्तूपमालंकारः ।

यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः साधारणधर्मो भिन्नपदाभ्यां निर्दिश्यते
तत्र प्रतिवस्तूपमा । यथा—

जामदग्न्यप्रतापाग्निग्रसने राघवः प्रभुः ।

कालकूटानलज्वालागिलने धूर्जटिः पटुः

॥ ४८ ॥

अत्र उपमानोपमेयवाक्यवर्तिभ्यां ग्रसनगिलनपदाभ्यां प्रभुपटुपदाभ्यां
च अभिन्नावेव संहरणसामर्थ्यरूपौ धर्मौ निर्दिष्टौ ॥

दृष्टान्तालंकारः ।

यत्रोपमानोपमेयवाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बभावेन सामान्यधर्मनिर्देशः तत्र
दृष्टान्तालंकारः । भिन्नयोरपि सादृश्यादभिन्नत्वेनाध्यवसितयोर्धर्मयोः पृथ-
गुपादानं विम्बप्रतिविम्बभावः ।

* वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ॥ (कु.)

* यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते ।

सामान्यधर्मो वाक्यद्वयैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥ (प्र. क.)

अर्थालंकारनिरूपणम्]

यथा—

विप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा सुजनः ।

क्षारं पिवति पयोर्धेर्वर्षत्यम्बोधरो मधुरमम्भः ॥ ४९ ॥

अत्र सुजनजलमुचोर्विम्बप्रतिविम्बभावेनौपम्यं गम्यते । विप्रियाकर्णन-
क्षारजलपानयोः प्रियकथनमधुरजलवर्षणयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावः ॥

निदर्शनालंकारः ।

यैत वर्यमानो वस्तुसम्बन्धः असंभवन् उपमापरिकल्पको भवति तत्र
निदर्शनालंकारः । यथा—

पाणौ कृतः पाणिरिलासुतायाः सस्वेदकम्पो रघुनन्दनेन ।

हिमाम्बुमन्दानिलविह्वलस्य प्रभातपद्मस्य वभार शोभाम् ॥ ५० ॥

अत्र सीतापाणौ प्रभातपद्मस्य शोभाया असंभवात् पद्मशोभासदृशीं शो-
भामित्युपमायां पर्यवस्यति । यथा वा—

वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।

अदृश्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥ ५१ ॥

अत्र गौडनारीगण्डतलपाण्डिमाः खर्जूरीगर्भरेणुष्वसंभवात् तत्सदृश-
पाण्डिमेत्युपमायां पर्यवस्यति । पूर्वस्मिन् उदाहरणे उपमेये उपमानध-
र्मारोपः, इह तु उपमाने उपमेयधर्मारोप इति भेदः । उभयत्वाप्य-
न्यधर्मस्य अन्यत्रासंभवेन तत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्ये पर्यवसानं तुल्यम् ।

॥ निदर्शना । अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ (का. प्र.)

५०. सीताविवाहवर्णनम् । श्रीरामेण स्वहस्ते कृतः स्वेदकम्पाभ्यां
युक्तः भूसुतायाः सीतायाः पाणिः हिमाम्बुमन्दवायुभ्यां विह्वलस्य
कमलस्य शोभां दधौ इत्यर्थः ॥

यथा वा—

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः

॥ ५२ ॥

अत्र कामिनीनखानामलक्तकमार्जनं श्रीखण्डलेपेन विधुपाण्डुरीकरणं च अभिन्नमिति यदिदम्भ्यां प्रतिपाद्यमानः अभेदः असंभवन् उपमां परिकल्पयति । यथा वा—

सहस्रवदनागण्यं भवतो गुणमण्डलम् ।

तुष्टूषन्ति नरा राम दोर्भ्यामब्धिं तितीर्षवः

॥ ५३ ॥

अत्र दोर्भ्यामब्धिं तितीर्षवो रामगुणगणं स्तोतुमिच्छन्तीत्यसंबद्धानर्थक्यतया दोर्भ्यामब्धितरणवद् रामगुणगणवर्णनमशक्यमित्युपमां परिकल्पयति । पूर्वोदाहरणे भिन्नवाक्यगतयोरभेदः, अत्र त्वेकवाक्यगतयोरिति भेदः । उभयत्राप्यभेदस्यासंभवादौपम्ये पर्यवसानं तुल्यम् ॥

*दृष्टान्तभूतया स्वक्रियया कस्यचिदन्यान् प्रत्यसतः सतो वा अर्थस्य बोधनं यन्निवध्यते सा अपरा निदर्शना । यथा—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हैल्यैव स पतेदिति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतः पृषद्गणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः

॥ ५४ ॥

अत्र गिरिशिखरगतो वृष्टिविन्दुगणो मन्दमारुतमात्रेण पतन्, दृष्टान्तभूतया स्वक्रियया लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्यन्यान् प्रत्यसदर्थं बोधयन् निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना ॥

* अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययासत्सदर्थयोः ॥ (कु.)

अर्थालंकारनिरूपणम्]

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयन् समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥ ५५ ॥

अत्र उदयसमय एव स्वसुहृत्सु पद्मेषु श्रियमादधानः सविता दृष्टान्त-
भूतया स्वक्रियया समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति परान् बोधयन् नि-
बद्ध इति सदर्थनिदर्शना ॥

व्यतिरेकालंकारः ।

* उपमानादुपमेयस्य गुणाधिक्येनोत्कर्षो व्यतिरेकः । यथा—

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते सा कामधुक् कामितमेव दोग्धि ।

चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते ॥ ५६ ॥

अत्र सज्जनसंसर्गस्य कल्पद्रुमादिभ्यो व्यतिरेक उक्त इति व्यतिरे-
कालंकारः ॥

सहोक्त्यलंकारः ।

सहभावो यत्र चारु वर्ण्यते तत्र सहोक्त्यलंकारः । यथा—

प्रायः कठोरातपपीडयेव छायाः परित्यक्तबहिर्विहाराः ।

आलोकयाध्वन्यजनेन सार्धमध्यासते मूलमनोकहानाम् ॥ ५७ ॥

श्लेषालंकारः ।

अनेकार्थकपदविन्यासः श्लेषालंकारः । प्रकृतानेकविषयः अप्रकृता-
नेकविषय इति स द्विविधः ।

* उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ॥ (का. प्र.)

॥ सहोक्तिः सहभावश्चेद् भासते जनरञ्जनः ॥ (कु.)

॥ श्लेषः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ (का. प्र.)

यथा—

महापदोपस्थितयः सदारामावियोगिनः ।

अलंकाराश्रया राम भवन्ति भवतो हिताः

॥ ५८ ॥

अत्र श्रीरामस्य वर्ण्यत्वेन हिता अहिताश्च प्रस्तुताः ।

हरिकरसंगादधिकं रमणीयाप्यतुलरागसंवलिता ।

सुन्दरि तवाननाग्रे कमलाभा विगलिता भवति

॥ ५९ ॥

अत्र पद्मस्य लक्ष्म्याश्चाप्रस्तुतत्वादप्रकृतमात्रविषयः श्लेषः ॥

* प्रकृताप्रकृतविषयोऽप्येष संभवति, यत्र प्रकृताप्रकृतधर्मिणोरुभयोः
पृथगुपादानम् । तत्र विशेषणानामेव श्लिष्टत्वम् ।

५८. हे राम, भवतः हिताः सुहृदः महतां पदानामुपस्थितिः प्राप्तिर्येषां ते तथोक्ताः सदा अरामावियोगिनः अलंकाराणां भूषणानामाश्रया भवन्ति । भवतः अहिताः शत्रवः महती आपत्तयेषां ते, अपगता स्थितिर्येषां ते, सदा रामावियोगिनः अलं अत्यर्थं काराश्रयाः कारागृहवासिनः भवन्ति ॥

५९. हरिर्विष्णुः सूर्यश्च । करो हस्तः किरणश्च । सङ्गादिति पञ्चम्यन्तमतुलरागेत्यत्राप्यन्वेति । कमलाभा पद्मकान्तिर्लक्ष्मीकान्तिश्च ॥

* यत्र तु विशेष्यवाचकपदमप्यप्रकृतार्थप्रतिपादनक्षमं भवति, यथा राजवर्णनाप्रस्तावगतं 'राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः' इति वाक्यं 'राजा' 'करैः' इत्यनेकार्थकपदविन्यासाच्चन्द्रविषयकमर्थान्तरमपि प्रतिपादयति, तत्र शब्दशक्तिसूलध्वनिरेव, न श्लेषालंकारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

'अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाच्चैरवाक्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम्' ॥ इति ।

यथा—

स रोहिणीमूनुनिवद्वरागः सतां शरण्यस्तमसोऽपहर्ता ।

मनोहरो बाल इवौषधीशो दिने दिने पोषमियाय शौरिः ॥ ६० ॥

अत्र शौरिचन्द्रयोः प्रकृताप्रकृतधर्मिणोरुपादानादुभयविशेषणतया प्रयुक्तानां पदानां श्लिष्टत्वम् ॥

व्यावृत्तिः व्यापारः । अञ्जनं व्यञ्जनावृत्तिः । अनेकार्थस्य शब्दस्य वाच्यार्थः संयोगादिभिर्नियम्यते । अथ प्रतीयमानोऽन्योऽर्थो व्यञ्ज्यः । तत्प्रतिपादिका वृत्तिस्तु व्यञ्जना । संयोगादयो भर्तृहरिणा संगृहीताः—

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः’ ॥ इति ।

क्रमेणोदाहरणानि—‘सशंखचक्रो हरिः’ । यमानिलाद्यनेकार्थकोऽपि हरिशब्दः शंखचक्रसंयोगाद् विष्णावेव । तथा ‘अशंखचक्रो हरिः’ इत्यत्र विप्रयोगात्तत्रैव । ‘राम’लक्ष्मणाविति साहचर्याद्दाशरथौ । ‘राम’रावणाविति विरोधात् तत्रैव । अर्थः प्रयोजनम् । ‘सैन्धव’ मानय यात्रायै इति प्रयोजनादश्वे, न लवणे । ‘सैन्धव’मानयेति भोजनप्रकरणाल्लवणे । लिङ्गं संयोगातिरिक्तसंवन्धेन इतरव्यावृत्तौ धर्मः । कुपितो ‘गरुडध्वज’ इति कोपस्य अचेतने ध्वजमेवेऽसंभवाद् विष्णौ । ‘देवस्य’ रमापतेरिति शब्दान्तरसन्निध्यात् तत्रैव । सामर्थ्यं कारणत्वम् । ‘मधुना’ मत्तः कोकिल इति कोकिलमदजनकत्वाद् वसन्ते । पातु वो दयिता‘मुख’मित्यौचित्यात् साम्मुख्ये । भात्यत्र ‘परमेश्वर’ इति राजधानीरूपाद्देशाद्वाजनि । ‘चित्तभानु’-र्विभातीति दिवा रवौ, नक्तं बह्वौ । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि । ‘मित्रं’ दृश्यतामिति सुहृदि, ‘मित्रो’ दृश्यतामिति रवौ । इन्द्रश-

समासोक्त्यलंकारः ।

* यत् प्रकृतविशेषणमात्रसाम्यादप्रकृतार्थस्यापि प्रतीतिस्तत्र समासोक्तिः ।
यथा—

रम्यहासा रसोल्लासा रसिकालिनिषेविता ।

सर्वाङ्गशोभासंभारा योषा केषां न तोषदा

॥ ६१ ॥

अत्र प्रकृतयोषाविशेषणैरप्रकृतकमलिनीवृत्तान्तः प्रतीयते ॥

परिकरालंकारः ।

* विशेषणानां साभिप्रायत्वे परिकरालंकारः । यथा—

सर्वांशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते

॥ ६२ ॥

अत्र शरीरविशेषणानि तस्य हेयत्वादसंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि ।
यथा वा—

ऐशं शैशवचेष्टया विदलितं येनाद्भुतं कार्मुकं

यस्मिन्नर्जुनदोःसहस्रलवनः कुण्ठः कुठारोऽभवत् ।

यन्मुक्तैकशरानले शलभतां वाली स लेभे कपिः

किं तस्मिन्नपि राघवे दशमुख त्वद्दोर्लतासंभ्रमः

॥ ६३ ॥

तुरित्यादौ वेद एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् । आदिश-
ब्देन अभिनयादिपरिग्रहः ॥

* विशेषणान्येव प्रथमार्थं गमयितुं यदा ।

प्रकृतस्य समर्थानि समासोक्तिस्तदा भवेत् ॥ (सा. र.)

६१. हासः स्मितं विकासश्च । रसः शृङ्गारः जलं च । आलिः
श्रेणिः अलयो भ्रमराः ॥

॥ अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । (कु.)

अत्र पादतयोपपदितानि श्रीरामविशेषणानि रामो रावणेन कथमप्य-
जय्य इत्यभिप्रायगर्भाणि ॥

परिकराङ्कुरालंकारः ।

विशेष्यस्य साभिप्रायत्वे परिकराङ्कुरालंकारः । यथा—

फणीन्द्रस्ते गुणान् वक्तुं लेखितुं हेहयाधिपः ।

द्रष्टुमाखण्डलः शक्तः काहमेष क ते गुणाः ॥ ६४ ॥

अत्र फणीन्द्रहेहयाधिपाखण्डलपदानि सहस्रवदनसहस्रबाहुसहस्रनय-
नत्वाभिप्रायगर्भाणि ॥

पर्यायोक्त्यलंकारः ।

विवक्षितस्यार्थस्य चास्तरेण प्रकारान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तिः । यथा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रञ्जयतः करैः ।

अङ्गरागं सृजत्यग्निस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ६५ ॥

अत्र विवक्षितं गगनवसनत्वं चास्तरेण सूर्यचन्द्रकररज्यमानवस्तत्वाका-
रेण, भस्माङ्गरागत्वमग्निसृज्यमानाङ्गरागत्वाकारेण चाभिहितम् ॥

विशेषोक्ति-विभावनालंकारौ ।

प्रसिद्धकारणसद्भावेऽपि कार्यानुदयो यत्र वर्ण्यते तत्र विशेषोक्त्यलं-
कारः । प्रसिद्धकारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्यत्र वर्ण्यते तत्र विभावनालं-
कारः ।

* साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत् परिकराङ्कुरः ॥ (क.)

* पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् ॥ (कु.)

* सति कारणपौष्कल्ये विशेषोक्तिः फलं न चेत् ।

तस्मिन्नविद्यमानेऽपि कार्यं स्याच्चेद् विभावना ॥ (सा. १.)

द्वयं यथा—

श्रीराम वीर तव वैरिवराज्जनानां
वृष्टिर्बभूव नयनेषु विना पयोदैः ।
चित्रं न सा शमयति स्म निरन्तराल-
धारालतामुपगतापि तदङ्गतापम्

॥ ६६ ॥

सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयलजन्तो धारालशब्दः । अत्र प्रसिद्धकारणं मेघं विनापि तत्कार्यभूता वृष्टिर्वर्णितेति विभावनालंकारः । अप्रसिद्धकारणं दुःखमस्त्येव । तथा । प्रसिद्धजलधारारूपकारणसद्भावेऽपि तापशान्त्यनुदयनिबन्धनाद् विशेषोक्त्यलंकारः । अप्रसिद्धकारणं नैश्चिन्त्यं नास्त्येवेत्यापाततः प्रतिभासमानो विरोधः परिह्रियते ॥

असंगत्यलंकारः ।

* कार्यकारणयोर्यत्र भिन्नदेशत्वं निवध्यते तत्रासंगत्यलंकारः । यथा—

कोणाघातः कृतो धाटीपटहे रामकिङ्करैः ।

द्विषां हृदि भिदां चक्रे घोषं तेषां च योषिताम् ॥ ६७ ॥

अत्र आघातः पटहे । तत्कार्यं विदारणं घोषश्च । तयोरेकं शत्रुहृदये, अन्यस्तु तद्वनितायु । श्रीरामस्य जैत्रयात्रापटहे ताडिते भीतानां शत्रूणां हृदयान्यस्फुटन्, मृतभर्तृकास्तद्वन्तिताश्चक्रुशुश्चेति भावः ॥

विषमालंकारः ।*

परस्परमानुरूप्यरहितयोर्घटनायां, कारणविलक्षणकार्योत्पत्तौ, इष्टावाप्तये

* कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः ॥ (प्र. क.)

† हेतोर्विलक्षणोत्पत्तौ घटने च विरूपयोः ।

अतिप्रजनने च स्याद् विषमालंकरित्विधा ॥ (स. र.)

प्रयतमानस्यानिष्टोत्पत्तौ वा वर्ण्यमानायां विषमालंकारः । यथा—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना ।

अयं क च कुकूलामिदुःसहो मलयानिलः ॥ ६८ ॥

कुकूलामिः कुम्भकाररचितो घटादिपचनामिः । अत्र मृदुत्वेन दुःसहत्वेन चाननुरूपयोरङ्गनामलयानिलयोर्घटना । द्वितीयो यथा—

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्तं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

• तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥ ६९ ॥

अत्र नीलाद्वल्लोत्पत्तिर्वर्णिता । तृतीयो यथा—

दिवि श्रितवतश्चन्द्रं सैहिकेयभयाद् भुवि ।

शशस्य पश्य तन्वङ्गि साश्रयस्य ततो भयम् ॥ ७० ॥

सैहिकेयः सिंहो राहुश्च । अत्र इष्टसाधने प्रवृत्तस्य अनिष्टोत्पत्तिर्निबद्धा ॥

एकावल्यलंकारः ।

यैतत् पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा तत्र एकावल्यलंकारः । आद्यो यथा—

रामबाहुस्तरोर्धुर्यस्तन्नीत्या नित्यमन्वितम् ।

नीतिर्वित्तेन सम्पन्ना वित्तं सत्पात्रसात्कृतम् ॥ ७१ ॥

तरः शौर्यम् । अत्र उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वं विशेष्यते ।

* गृहीतमुक्तरीत्यर्थं त्रेणिरेकावलिर्मता ॥ (क.)

द्वितीयो यथा—

धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।
लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥ ७२ ॥
इह पूर्वपूर्वेण उत्तरोत्तरं विशेष्यते ॥

कारणमालालंकारः ।

* पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य वा, उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य वा कारणत्वे
कारणमालालंकारः । आद्यो यथा—

भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसंभवम् ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ ७३ ॥
द्वितीयो यथा—

सुपात्रदानाच्च भवेद्धनाढ्यो धनप्रभावेण करोति पुण्यम् ।
पुण्यप्रभावात् सुरलोकमेति पुनर्धनाढ्यः पुनरेव भोगी ॥ ७४ ॥

सारालंकारः ।

† उत्तरोत्तरमुत्कर्षो यत्र वर्ण्यते तत्र सारालंकारः । यथा—

ब्रह्माण्डसारो भुवनानि सप्त भूमण्डली तेषु च सारभूता ।
तत्सारभूतानि पुराणि तेषु सारं पुरं राघवबाहुगुप्तम् ॥ ७५ ॥

काव्यलिङ्गालंकारः ।

‡ हेतुर्वाक्यार्थरूपो वा विशेषणीभूतपदार्थरूपो वा समर्थनीयस्यार्थस्य समर्थको निबध्यते तत्र काव्यलिङ्गालंकारः ।

* गुम्फः कारणमाला स्याद् यथाप्राक्प्रान्तकारणैः ।

† उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते ॥ (कृ.)

‡ हेतुर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं द्विधा मतम् ॥ (सा. र.)

आद्यो यथा—

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ ७६ ॥

अत्र पूर्वार्धोक्तार्थ उत्तरार्धगतवाक्यार्थेन समर्थ्यत इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्वितीयो यथा—

मूढास्त्वामेव मन्वाना राम घ्नन्ति द्विषो मिथः ।

पलायन्ते स्म न कापि पश्यन्तश्च समन्ततः ॥ ७७ ॥

भयोद्भूतरामभावनाजनितया आन्त्या शत्रवः सर्वं राममयमेव पश्यन्ति । अतो रामोऽयमिति मत्वा मिथः प्रहरन्ति, परितो रामदर्शनात् कापि पलायन्ते च । अत्र समर्थनीययोरन्योन्यहननपलायनाभावयोर्मूढा इति विशेषणेन समर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

अर्थान्तरन्यासालंकारः ।

* सामान्येन विशेषस्य वा विशेषेण सामान्यस्य वा समर्थनमर्थान्तरन्यासः ।
यथा—

अहन्नेको रणे रामो यातुधानाननेकशः ।

असहाया महात्मानो यान्ति कांचन वीरताम् ॥ ७८ ॥

अत्र विशेषः सामान्येन समर्थितः ॥

नूतं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-

मागः परं तदनुरूपफलं प्रसूते ।

* सामान्यं वा विशेषेण विशेषो वा तदन्यतः ।

यस्मिन् समर्थ्यते तत्रार्थान्तरन्यास ईरितः ॥ (सा. र.)

कृत्वा रघूद्वहगतेः क्षणमन्तरायं
 यद् भार्गवः परगतेर्विहतिं प्रपेदे
 अत्र सामान्यं विशेषेण समर्थितम् ॥

॥ ७९ ॥

अर्थापत्त्यलंकारः ।

कैस्मिंश्चिदर्थे अभिहिते यत्र कैमुतिकन्यायेनार्थान्तरस्य संसिद्धिस्तत्र
 काव्यार्थापत्तिरलंकारः । यथा—

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
 सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजात-

मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति

॥ ८० ॥

तपोवनसंवर्धिता शकुन्तला कैतवानभिज्ञेत्युक्तवतीं गौतमीं प्रति दुष्य-
 न्तस्य प्रत्युक्तिरियम् । अत्र तिर्यक्ष्वपि शिक्षां विना नैसर्गिकं कपटपा-
 टवं दृश्यते । एवं स्थिते मानुषीषु, तत्रापि प्रतिभाशालिनीषु किमु वक्त-
 व्यमिति कैमुतिकन्यायेन शकुन्तलाकपटपाटवरूपार्थस्य संसिद्ध्या काव्या-
 र्थापत्तिः पूर्वार्धे । प्रथमवाक्योक्तं सामान्यमुत्तरार्धोक्तेन विशेषेण समर्थ्यत
 इति विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपार्थान्तरन्यासश्च ॥

आक्षेपालंकारः ।

स्वयमुक्तोऽर्थो यत्र पर्यालोच्य प्रतिषिध्यते तत्राक्षेपालंकारः ।

* कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ॥ (कु.)

॥ आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ॥ (कु.)

यथा—

किं निःशङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ ।

अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी भवतः ॥ ८१ ॥

काश्यां कस्मिंश्चिद् घट्टे शयानं युवतीकण्ठापितदोर्दण्डं प्रावृताखिल-
देहमपि बहिर्दृश्यमानजराश्वेतकेशं कंचित् पुरुषं पश्यतः कस्यचिदसिधा-
र्मिकस्य दयालोर्वचनमिदम् । अत्र वार्धकेऽपि कुत एवमात्महितमचि-
न्तयन्ननाचारोऽसीति स्वयमुक्तोऽर्थो गंगास्नानस्य सकलकलुषव्यपोहनसा-
मर्थ्यं विचिन्त्य प्रतिषिध्यते ॥

वक्रोक्त्यलंकारः ।

क्याचिदर्थविवक्षया केनचित् प्रयुक्तस्य वाक्यस्य श्लेषेण काका वा
यत्रान्येनार्थान्तरं प्रकल्प्यते तत्र वक्रोक्त्यलंकारः । यथा—

भिक्षार्थी स क यातः, सुतनु बलिमखे, ताण्डवं काच भद्रे,

मन्ये वृन्दावनान्ते, क नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहम् ।

बाले कचिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवास्य वेत्ता

लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः ॥ ८२ ॥

अत्र पार्वत्या लक्ष्मीवाक्यानामर्थान्तरं प्रकल्पितम् ॥

स्वभावोक्त्यलंकारः ।

रम्यं वस्तुस्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिः ॥

* वक्रोक्तिः श्लेषकाकुश्यामपरार्थप्रकल्पनम् ॥ (कु.)

॥ स्वभावोक्तिर्भवेच्चारु यथावद्वस्तुवर्णनम् ॥ (सा. र.)

यथा—

वक्षोजाङ्गणचुम्बितुम्बिरुचिरामाविभ्रती वल्लकी-

मीषदर्शितबाहुमूलसुषमा तन्त्रीः स्पृशन्ती नखैः ।

मन्दस्पन्दितकुण्डलालकभरा माधुर्यधुर्यस्वरा

किञ्चित् कुञ्जलितेक्षणा स्मितमुखी केयं शनैर्गायति ॥ ८३ ॥

अत्र मधुरं गायन्ती काचिद्वनिता यथावच्चारु वर्ण्यते ॥

ग्रीवाभङ्गाभिरामम्—इत्यादि (७) पद्ये भीतमृगस्वभावो रमणीयं वर्णितः । गंगादीनामित्यादि (१४) पद्ये धार्मिकद्विजस्वभावो रम्यं प्रतिपादितः ॥

दोषनिरूपणम् ।

अथावसरप्राप्ताश्च्युतसंस्कारादयः काव्यदोषा निरूप्यन्ते । काव्याप-
कर्षस्य हेतवो दोषाः । तेषु प्रधानभूताः केचनालोदाह्रियन्ते ॥

पददोषाः ।

१. च्युतसंस्कारम्—शब्दशास्त्रविरुद्धं पदं च्युतसंस्कारमित्यु-
च्यते ॥

२. सन्दिग्धम्—सन्दिग्धार्थकं पदं सन्दिग्धम् । उभयं यथा—
'कदा भविष्यते वासः कटकेषु महीभृताम्' ॥

१. शब्दशास्त्रविरुद्धं यच्च्युतसंस्कारमुच्यते ॥

२. सन्दिग्धं तन्मतं यत् स्यात् सन्दिग्धार्थप्रतीतिरुक्तम् ॥

अत्र 'भविष्यते' इत्यात्मनेपदप्रयोगः शब्दशास्त्रविरुद्धः । 'महीभृतां कटकेषु' इत्यस्य 'राज्ञां नगरेषु' उत 'पर्वतानां सानुषु' इत्यर्थसन्देहात् सन्दिग्धम् । 'कटकं बलये सानौ राजधानीर्नितम्बयोः' इत्यभिधानमत्र सन्देहबीजम् ॥

३. अप्रयुक्तम् — कविभिरप्रयुक्तं पदमप्रयुक्तदोषग्रस्तम् । यथा —
'विमुखा दैवताः सर्वे ते नो दुश्च्यवनादयः' ॥

'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा' इति 'सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवन' इति च कोशानुग्रहेऽपि पुंसि दैवतपदमिन्द्रार्थकं दुश्च्यवनपदं च कविभिर्न प्रयुक्तमिति द्वयमप्रयुक्तदोषग्रस्तम् ॥

४. असमर्थम् — यत्किञ्चिदर्थबोधकत्वेन व्युत्पत्तिसिद्धमपि तस्मिन्नर्थे प्रयोगाभावात् तदर्थबोधनाक्षमं पदमसमर्थम् ।

५. अपुष्टार्थम् — प्रकृतानुपयुक्तार्थकं पदमपुष्टार्थम् ।

६. निहतार्थम् — उभयार्थकमप्यप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं पदं निहतार्थम् ।

७. ग्रास्यम् — पामरव्यवहारमात्रप्रसिद्धं पदं ग्रास्यम् । चत्वारि यथा —

'स हन्ति हन्त कान्तारे व्यर्थाष्टार्धार्धबाहुकः ।

शोणिताब्जदशस्ताश्च श्यामगलकटिस्थलाः' ॥

३. यदप्रयुक्तं कविभिरप्रयुक्तं तदुच्यते ॥

४. योगमात्रप्रसिद्धं यदसमर्थं तदुच्यते ॥

५. प्रकृतानुपयुक्तार्थमपुष्टार्थं तदुच्यते ॥

६. प्रयुक्तमप्रसिद्धेऽर्थे निहतार्थं प्रकीर्त्यते ॥

७. पामरव्यवहारैकप्रसिद्धं ग्रास्यमुच्यते ॥ (प्र. ६.)

‘हन हिंसागल्योः’ इति धातुपाठाद् गमनार्थकमपि ‘हन्ति’ इति पदं तस्मिन्नर्थे प्रयोगाभावात् तदर्थबोधनाक्षममित्यसमर्थम् । द्वित्वसंख्याबोधकमष्टार्धपदमपुष्टार्थम् । रुधिरं प्रसिद्धं शोणितपदमप्रसिद्धपाटलवर्णपरत्वेनात्र प्रयुक्तं निहतार्थम् । गल्लकटिशब्दौ कपोलजघनपरत्वेन ग्राम्यमात्रप्रयुक्तौ ॥

८. क्लिष्टम्—यस्यार्थप्रतीतिरतिमात्रव्यवहितत्वात् क्लेशसाध्या तत् पदं क्लिष्टम् । यथा—

‘हरिप्रियापितृवधूप्रवाहप्रतिमं वचः’ ।

हरेः प्रिया लक्ष्मीः, तस्याः पिता समुद्रः, तस्य वधूः गंगा । गंगारूपार्थप्रतीतेरतिदूरत्वात् तस्मिन्नर्थे हरिप्रियापितृवधूपदं क्लिष्टम् ॥

९. विरुद्धमतिकृत्—विपरीतार्थबोधकं पदं विरुद्धमतिकृत् ।

१०. निरर्थकम्—अर्थविशेषाबोधकं पादपूरणमात्रफलकं पदं निरर्थकम् । द्वयं यथा—

‘अकार्यमित्तमत्तास्ते राज्ञो वै मन्त्रिपुङ्गवः’ ।

अत्र कार्यं विना मितं, निरुपाधिकबन्धुरित्यर्थविवक्षया प्रयुक्तादकार्यमित्तपदाद् अनुचितकर्मसु साहाय्यकृदिति विरुद्धोऽर्थः प्रतीयते । वै इति निरर्थकम् ॥

८. क्लिष्टं तदर्थविगतिदूरदूरा यतो भवेत् ॥

९. विपरीतार्थधीर्यस्याद्विरुद्धमतिकृन्मतम् ॥

१०. पादपूरणमात्रं यत्तन्निरर्थकमुच्यते ॥ (प्र. रु.)

११. परुषम्—श्रुतिकटुभिर्वर्णैरारब्धं पदं परुषम् । यथा—
'कुतः कान्तारवृत्तीनां कार्तार्थार्थित्वमस्ति नः' ।

अत्र कार्तार्थार्थित्वमिति परुषवर्णारब्धम् ॥

१२. अश्लीलम्—अमङ्गलव्रीडाजुगुप्साव्यञ्जकानि पदान्यश्लीलानि ।
यथा—

'अभिप्रेतपदावासः कदा नः संभविष्यति' ।

अत्र इष्टस्थानवास इत्यर्थविवक्षया प्रयुक्तादभिप्रेतपदावासशब्दात्प्रेत-
लोकवासरूपार्थप्रतीतेरमङ्गलाश्लीलम् ॥

१३. अविमृष्टविधेयांशम्—विधेयांशस्य समासान्तर्भावादिना गु-
णीभावे अविमृष्टविधेयांशम् । यथा—

'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृगयते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने' ॥

अत्र हरे वरगुणवैकल्यनिरूपणप्रस्तावे जन्मनि विधेयमलक्ष्यत्वं स-
मासान्तर्भावेणाप्रधानतां नीतम् । अलक्षिताजनिरिति समीचीनः पाठः ॥

वाक्यदोषाः ।

१. लुप्तविसर्गम्—यत् वाक्ये बहूनां विसर्गाणां लोपः ओकाररू-
पप्राप्तिर्वा विद्यते तद्वाक्यं लुप्तविसर्गम् ।

११. परुषं नाम तद् यत् स्याद्विहितं परुषाक्षरैः ॥

१२. अश्लीलं यदमङ्गल्यजुगुप्सावोडधीकरम् ॥

१३. अविमृष्टविधेयांशं गुणीभूतविधेयकम् ॥

१. ओत्वं लोपो विसर्गस्यासकृद्वृत्तविसर्गकम् ॥ (प्र. रु.)

यथा—

‘व्यर्था निशा इमा याता वासो जातो ध्रुवो वने’ ।

२. शब्दहीनम्—शब्दशास्त्रविरुद्धैः पदैर्घटितं वाक्यं शब्दहीनम् ।

३. क्रमभ्रष्टम्—आर्थस्य शाब्दस्य वा क्रमस्य भङ्गे वाक्यं क्रम-
भ्रष्टम् ।

४. विसन्धि—सन्धिरहितं विरूपसन्धिकं च वाक्यं विसन्धि ।
तयं यथा —

‘संगच्छन्ते मोहमोदखेदान् वैरिवधूवुधाः ।

विलोक्य अमृतांश्चाभं रामस्य मुखमण्डलम्’ ॥

संपूर्वाद् गम्धातोरकर्मकादेवात्मनेपदं विहितम् । अत्र कर्मवाचकप-
दसमभिव्याहारादात्मनेपदप्रयोगस्यासाधुत्वाद्वाक्यं शब्दहीनम् । उभयोः
पदयोः प्रत्येकं प्रयोगे दोषाभावात्परस्परसमभिव्याहार एव दोषोन्मेषादस्य
वाक्यदोषत्वम् । वधूवुधवैरिणां मोहमोदखेदैः सह क्रमेण संबन्धे वक्तव्ये
व्युत्क्रमेणोक्तमिति शब्दक्रमोऽत्र भ्रष्टः । तथा द्वन्द्वसमासे अभ्यर्हितस्य
पूर्वनिपातनियमाद् वुधवधूवैरिणामित्यर्थक्रमे वक्तव्ये तथा नोक्तमित्यर्थक्र-
मोऽपि भ्रष्टः । विलोक्य अमृतांश्चाभमित्यत्र सन्धेरभावो वैरूप्यं च ॥

५. प्रतिकूलवर्णम्—तत्तद्रसाननुगुणैर्वर्णैर्ग्रथितं वाक्यं प्रतिकूलव-
र्णम् ।

२. अपाब्दहतं वाक्यं शब्दहीनमुदीर्यते ॥

३. क्रमभ्रष्टं भवेदार्थः शाब्दो वा यत्र न क्रमः ॥

४. विसं हतो विरूपो वा यस्य सन्धिर्विसन्धि तत् ॥

५. रसाद्यनुचिते वर्णे प्रतिकूलाक्षरं विदुः ॥ (प्र. ५.)

यथा—

‘न मामङ्गद जानासि जन्यचुञ्चुं दशाननम्’ ।

जन्यचुञ्चुं रणपटुम् । वीररसप्रधानस्यास्य रावणवाक्यस्य तदननुगुणैः कोमलवर्णैर्ग्रथितत्वादिदं प्रतिकूलवर्णम् ॥

६. सङ्कीर्णम्—वाक्यद्वयगतानां पदानामन्योन्यसङ्कीर्णत्वे सङ्कीर्णम् ।

यथा—

‘वक्त्रेण भ्राजते रालिः कान्ता चन्द्रेण राजते’ ।

अत्र ‘कान्ता वक्त्रेण भ्राजते’ ‘रालिः चन्द्रेण राजते’ इति वाक्यद्वयगतानि पदान्यन्योन्यसङ्कीर्णानि ॥

७. गर्भितम्—यस्मिन् वाक्ये वाक्यान्तरस्यानुप्रवेशः तद् गर्भितम् ।

यथा—

‘परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन’ ॥

अत्र ‘दुर्जनैः सह संगतिर्न विधेया’ इति वाक्यस्य गर्भे ‘वदामि भवतस्तत्त्वं’ इति वाक्यस्यानुप्रवेशाद् गर्भितम् ॥

८. समाप्तपुनरात्तम्—वाक्ये शान्ताकांक्षे समाप्ते पुनस्तदन्वयिपदोपादानाद्वाक्यं समाप्तपुनरात्तम् । यथा—

‘नेत्रानन्दी तुषारांशुरुदेत्यम्बुधिन्नान्धवः’ ।

६. वाक्यान्तरपदैः कीर्णं वाक्यसङ्कीर्णमुच्यते ॥

७. तद्वाक्यं गर्भितं यस्य मध्ये वाक्यान्तरं भवेत् ॥

८. समाप्त्य पुनरादाने समाप्तपुनरात्तकम् ॥ (प्र. ६.)

अत्र उदेतीत्यन्तैः पदैर्वाक्यं शान्ताकांक्षं समाप्तम् । पुनस्तुषारांशु-
विशेषणतया अम्बुधिवान्धवपदस्योपादानात् समाप्तपुनरास्तम् ॥

९. भग्नप्रक्रमम्—प्रक्रान्ताया रीतेर्भङ्गे भग्नप्रक्रमम् । यथा—

‘उदेति सविता ताम्रो रक्त एवास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता’ ॥

अत्र ताम्र इति प्रक्रमात् ‘ताम्र एवास्तमेति च’ इत्येव वाच्यम् । अ-
न्यथा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः एकरूपता-
प्रतीतिं स्थगयेत् । अत्र प्रकृतिप्रक्रमभङ्गः । प्रत्ययस्य यथा—

‘विषयैरविकृष्टात्मा त्यक्तवान् दुष्टसंगमम् ।

साधुभिः संगमं कुर्वन् शाश्वतीं श्रियमश्नुते’ ॥

अत्र प्रक्रान्तं कर्मणि क्तान्तं परित्यज्य कर्तरि क्तवत्त्वन्तस्वीकारात्,
पश्चाद्वर्तमानशतन्तप्रयोगाच्च प्रत्ययप्रक्रमभङ्गः । ‘विषयैरविकृष्टात्मा त्यक्त-
दुर्जनसंगमः । कृतसाधुसमासङ्गः शाश्वतीं श्रियमश्नुते’ इति प्रयोगः
साधीयान् ॥

इत्थं काव्यदोषाणां दिङ्मात्रमलोदाहृतम् । एवं यद्यत् श्रवणे
असुखावहं, अर्थप्रतीतेर्विलम्बस्य विघातस्य वा हेतुभूतम्, अनुचि-
तस्य वा विवक्षितविरुद्धस्य वा अर्थस्य प्रकाशकं, तत् सर्वं दोषको-
टावन्तर्भूतम् ॥

९. प्रक्रान्तनियमत्यागे भग्नप्रक्रममुच्यते ॥ (प्र. ६.)

एते दोषा न केवलं काव्यमात्रवर्तिनः, किंतु वाक्यरचनायामप्येते संभवन्तीति सर्वथा दोषरहितानां सरसानां गुणालिङ्गितानां श्रुतिमधुराणां वाक्यानां रचनयै प्रयत्नमवलम्बेत् ॥

कचिद् दोषत्वेन परिगणितानामप्यन्यत्र वक्ताद्यौचित्यवशाद्यधायोगं गुणत्वमदोषत्वं वा स्यात् । सन्दिग्धं रहस्यार्थसूचने गुणः । ग्राम्यपद-प्रयोगो हास्यरसे गुणः । विदूषकादिवाक्ये ग्राम्यपदप्रयोगस्यानौचित्या-भावान्न दोषत्वम् । तथा अश्लीलं व्रीहत्सरसे गुणः । यमकश्लेषाद्यलं-कारेषु निरर्थकपदप्रयोगो न दोषाय । यथा—

‘चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्’ ।

‘तव मनोरथं पूरयितुमहमभिलाषामि । यत्किञ्चिद्वस्तुनि साभिलाषं ते चित्तं लङ्कां प्रयाति चेत् तदपि स्वहस्तगतमवेहि’ इत्युक्तवन्तं हंसं प्रति दमयन्त्याः प्रतिवचनमिदम् । अत्र श्लेषमहिम्ना ‘मदीयं चेतः लङ्कां न अयते’ ‘मदीयं चेतः नलं कामयते’ इत्यर्थद्वयप्रतिपादनाद् भवति सन्देहः । तथापि ‘द्यैः पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु’ इति कामशास्त्रानुरो-धादयं गुणः । यथा वा—

‘मुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकराङ्कुरैः’ ।

हास्यरसप्रधानेऽत्र वाक्ये ग्राम्यपदप्रयोगो न दोषः, प्रत्युत गुण एव ॥

‘दधार गौरी हृदये देवं हिमकराङ्कितम्’ ।

अत्र मकराङ्कितं मीनध्वजं देवं मनसिजमित्यर्थे हीत्यस्य निरर्थक-त्वेऽपि श्लेपेण हिमकराङ्कितं देवमिन्दुचूडमित्यर्थस्यापि प्रतिपादनान्नि-रर्थकपदप्रयोगस्य न दोषत्वमिति मेधाविभिर्म्यथासंभवं विभावनीयम् ॥

वृत्तनिरूपणम् ।

पूर्वोक्तपद्यलक्षणस्य वृत्तलक्षणघटितत्वादिदानीं तानि निरूप्यन्ते ॥

वर्णवृत्तानि मालावृत्तानि चेति वृत्तानि द्विविधानि । येषु वृत्तेषु प्रतिपादं वर्णसंख्या क्लृप्ता तानि वर्णवृत्तानि । क्लृप्तमालाकैः पादैरुपेतानि तु मात्रावृत्तानि । वर्णपदेनात स्वरा एव गृह्यन्ते ॥

* दीर्घः, अनुस्वाराद् विसर्गात् संयुक्तव्यञ्जनाच्चाव्यवहितपूर्वो ह्रस्वश्च गुरुः । तद्विन्नो ह्रस्वो लघुः । पादान्तस्थो वर्णो विकल्पेन गुरुर्भवति । गुरोर्द्वे मात्रे, बोधनमत्र ऋजु (-) रेखया । लघोरेका मात्रा, बोधनं वक्र (v) रेखया ॥

वर्णवृत्तानि लक्षयितुमुपयुक्ता अष्टौ वर्णगणा विद्यन्ते । एकैकस्मिन् गणे त्रीणि त्रीणि वर्णानि । तेषां स्वरूपमेवमभिहितम्—

‘आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।

भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवौ’ । इति ॥

१. यगणः आदिलघुः	~ - -	२. रगणः मध्यलघुः	- ~ -
३. तगणः अन्तलघुः	- - ~	४. भगणः आदिगुरुः	- ~ ~
५. जगणः मध्यगुरुः	~ - ~	६. सगणः अन्तगुरुः	~ ~ -
७. मगणः सर्वगुरुः	- - -	८. नगणः सर्वलघुः	~ ~ ~

अत्र लक्षणवाक्यानां तत्तल्लक्ष्यवृत्तविरचितत्वात् तान्येवोदाहरणान्यपि भवितुमर्हन्ति । पदच्छेदयोग्यं विश्रमस्थानं यतिरित्युच्यते ॥

* सानुस्वारा विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।

चा पादान्ते गुरुर्द्वयो द्विमात्रो, मात्रिको लघुः ॥

श्लोकः (पद्यम्, अनुष्टुप्)

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

षष्ठं गुरु विजानीयादेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥

एकैकस्मिन् पादे अष्टौ वर्णाः । सर्वेषु पादेषु पञ्चमवर्णो लघुः, षष्ठो गुरुः । द्वितीयचतुर्थयोः सप्तमो लघुः । अस्य वृत्तस्य श्लोकः, पद्यम्, अनुष्टुप् इति नामानि । एतद्ग्रन्थस्थान्येव ८, ९, १० मपद्यान्यस्योदाहरणानि ।

इन्द्रवज्रा—एकैकस्मिन् पादे एकादश वर्णाः ।

तगणः तगणः जगणः गुरुः गुरुः

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

११, ५७, ७५ तमपद्यान्यस्योदाहरणानि ।

उपेन्द्रवज्रा—प्रतिपादं वर्णाः ११.

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।

उदाहरणपद्यसंख्या—१९, ४०.

उपजातिः—इन्द्रवज्राया उपेन्द्रवज्रायाश्च लक्षणभानोः पादयोः सम्मेलने उपजातिर्नाम वृत्तम् ।

जगणः तगणः जगणः गु. गु.

— — — — —

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ

त. त. ज. गु. गु.

— — — — —

पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।

अत्र प्रथमपाद उपेन्द्रवज्रा, द्वितीयस्त्विन्द्रवज्रा । २४, ३१, ३२, ३३ तमपद्यानां वृत्तमुपजातिः ।

रगणः नगणः रगण लवुः गु.

— — — — —

रथोद्धता—रान्नराविहरथोद्धतालौ । वर्णाः ११.

४१, ५४ तमपद्ये अत्रोदाहरणे ।

रगणः नगणः भगणः गु. गु.

— — — — —

स्वागता—स्वागतैति रनभादुरुयुग्मम् । वर्णाः ११.

* एवमन्येषां वृत्तानां मिश्रणेऽपि उपजातिरित्येव संज्ञा ।
यथा—

किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुमुदावबोधनम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥

अत्र प्रथमपाद इन्द्रवंशाया अन्ये त्रयः पादाः वंशस्थस्येति तदु-
भयमिश्रितेयमुपजातिः ॥

वीक्षितानि तव वारिधिकन्ये यत्र पालितजगन्ति लगन्ति ।
चित्रमत्र स पूरत्र च देही देहिशब्दमपहाय चकास्ति ॥

भगणः भगणः भगणः गु. गु.

दोधकम्—दोधक वृत्तमिदं भभभादौ । वर्णाः ११.

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद् दीनदयालुतयावनिपालः ।
रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥

भगणः तगणः तगणः गु. गु.

शालिनी—शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोऽब्धिभ्रूलोकैः । वर्णाः ११.

अब्धयः ४, लोकाः ७, चतुर्भिः, ततः सप्तभिश्च वर्णैर्यतिरित्यर्थः ।

क्रीत्वा कश्चित् पण्यवस्तूनि पुर्यां शुल्कं हत्वा गन्तुकामो निशायाम् ।
तुर्ये यामेऽगच्छदारात् कुमार्याद् गत्वा गत्वा घट्टकुट्यां प्रभातम् ॥

जगणः तगणः जगणः रगणः

वंशस्थम्—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । वर्णाः १२.

३८ तमं पद्यमस्योदाहरणम् ।

तगणः तगणः जगणः रगणः

इन्द्रवंशा—स्यादिन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः । वर्णाः १२.

मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणं चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् ।
भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणं विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम् ॥

नगणः भगणः भगणः रगणः

— — — — —

द्रुतविलम्बितम् — द्रु त वि लम्बित माह न भौ भ रौ । वर्णाः १२.

कविषु वादिषु भोगिषु देहिषु द्रविणवत्सु सतामुपकारिषु ।

धनिषु धन्विषु धर्मधनेष्वपि क्षितितले न हि भोजसमो नृपः ॥

सगणः सगणः सगणः सगणः

— — — — —

तोटकम् — इ ह तो ट क म म्बु धि सैः कथितम् । वर्णाः १२.

शशिना च निशा निशया च शशी शशिना निशया च विभाति नभः ।

पयसा कमलं कमलेन पयः पयसा कमलेन विभाति सरः ॥

यगणः यगणः यगणः यगणः

— — — — —

भुजङ्गप्रयातम् — भु ज ङ्ग प्र या तं भ वे द्यै श्व तु भिः । वर्णाः १२.

अनात्मन्यनित्येऽसुखे दुःखदुःखे दुरन्तेऽत संसारचक्रे भ्रमन्तम् ।

त्वमेकोऽसि मां त्वातुमीशो दयाब्धे प्रभोऽतः प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥

रगणः रगणः रगणः रगणः

— — — — —

स्रग्विणी — रै श्व तु भि र्यु ता स्रग्विणी सम्मता । वर्णाः १२.

अङ्गनामङ्गनामन्तरा माधवो माधवं माधवं चान्तरेणाङ्गना ।

इत्थमाकल्पिते मण्डले मध्यगः सङ्गौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥

नगणः जगणः जगणः रगणः

— — — — —

मालती—भ व ति न जा व थ माल ती ज रौ । वर्णाः १२.

इहू कलयाच्युत केलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः ।

कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमामलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥

मगणः नगणः जगणः रगणः गु.

— — — — —

प्रहर्षिणी—औ औ ग स्त्रिदश य तिः प्र ह र्षि णी यम् । वर्णाः १३.

लिभिः, दशभिश्च वर्णैर्यतिः ।

इत्युत्तवा गतवति देवकीसहाये सन्त्रस्तः कथमपि नीतरात्रिशेषः ।

आरोहत्युदयमहीधरस्य शृङ्गं तिग्मांशौ निजवस्तिं प्रति प्रतस्थे ॥

सगणः जगणः सगणः जगणः गु.

— — — — —

मञ्जुभाषिणी—स ज सा ज गौ भ व ति म ङ्गु भा षि णी । वर्णाः १३.

अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः पटहप्रणादविहितोपहृतयः ।

अवधीरितान्यकरणीयसत्त्वराः प्रतिरथ्यमीयुरथ पौरयोषितः ॥

तगणः भगणः जगणः जगणः गु. गु.

— — — — —

वसन्ततिलकम्—उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः। वर्णाः १४.
५, २७, २८, ३० तमपद्यान्यस्योदाहरणानि ।

मालिनी—वर्णाः १५ (८+७)

नगणः नगणः मगणः यगणः यगणः

— — — — —

न न म य य यु ते यं मा लि नी भो गि लो कैः ।

भोगिनः ८, लोकाः ७, अष्टभिः सप्तभिश्च वर्णैर्यतिः ।

‘किमपिकिमपि . . .’ इत्यादि प्रथमं पद्यमत्रोदाहरणम् ।

पञ्चचामरम्—वर्णाः १६.

जगणः रगणः जगणः रगणः जगणः गु.

— — — — —

जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।

सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते

लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

सुराङ्गनाभवलवीकरप्रपञ्चचामर-

स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥

शिखरिणी—वर्णाः १७ (६+११)

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल. गु.

— — — — —

र सै रुद्रैश्छिन्ना य म न स भ ला गः शिखरिणी ।

रसैः षड्भिः, रुद्रैः एकादशभिश्च वर्णैः छिन्ना यतिमतीत्यर्थः ।
२, २६, ३४ तमपद्यान्यलोदाहरणानि ।

मन्दाक्रान्ता—वर्णाः १७ (४+६+७)

मगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु. गु.

— — — — —

मन्दाक्रान्ताजलधिषडगैर्भौ नतौ तादुरुचेत् ।

जलधिभिः चतुर्भिः, षड्भिः, अगैः सप्तभिश्च वर्णैः यतिः ।

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा

धृष्टः पार्श्वे भवति च वसन् दूरतोऽप्यप्रगल्भः ।

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

पृथ्वी—वर्णाः १७ (८+९)

जगणः सगणः जगणः सगणः यगणः ल. गु.

— — — — —

जसौ जस य ला व सु ग्र ह य तिश्च पृथ्वी गुरुः ।

वसुभिरष्टभिः, ग्रहैर्नवभिश्च वर्णैः यतिः ।

विमुञ्चति बुधो जनः सुकृतचिन्तनं दूरतो

जहाति च मुनिस्तपस्त्यजति धीरतां शङ्करः ।

विधिर्भवति चञ्चलस्त्रिजगतीपतिः क्षुभ्यति

क्षणं कुटिलदृष्टयो यदि पतन्ति वामश्रुवः ॥

हरिणी—वर्णाः १७ (६+४+७)

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल. गु.

~~~~~

रसयुगहयै न्सौम्रौ स्लौ गो य दा ह रि णी त दा ।

रसैः षड्भिः, युगैः चतुर्भिः, हयैः सप्तभिश्च वर्णैर्यतिः ।

स्वफलनिचयः शाखाभङ्गं करोति वनस्पते-

गमनमलसं वर्हाटोपः करोति शिखण्डिनः ।

चतुरगमनो जात्यो योऽश्वः स गौरिव बाह्वते

गुणवति जने प्रायेणैते गुणाः खलु दूषणम् ॥

हरनर्तनम्—वर्णाः १८ (८+५+५)

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः

~~~~~

सौ जजौ भरसंयुतौ करिबाणकैर्हरनर्तनम् ।

करिभिः अष्टभिः, बाणकैः पञ्चभिश्च वर्णैर्यतिः ।

पञ्चपादपुष्पगन्धिपदाम्बुजद्वयशोभितं

भाललोचनजातपावकदग्धमन्मथविग्रहम् ।

भस्मादिग्धकलेवरं भयनाशनं भवमव्ययं

चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यमः ॥

शार्दूलविक्रीडितम्—वर्णाः १९ (१२+७)

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः गु.

~~~~~

सूर्याश्चैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

सूर्यैः द्वादशभिः, अश्वैः सप्तभिश्च वर्णैर्यतिः ।

६३, ८३ तमपद्ययोर्वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ।

स्रग्धरा—वर्णाः २१ (७+७+७)

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः

— — — — —

म्र ञै र्या नां त ये ण लि मु नि य ति यु ता स्रग्धरा की र्ति ते य म् ।

त्रिभिः मुनिभिः सप्तभिः यतियुता छेदवती । सप्तभिः, सप्तभिः,
सप्तभिश्च वर्णैर्यतिरित्यर्थः ।

६, ७, १४, ८२ तमपद्यानां वृत्तं स्रग्धरा ।

वियोगिनी—प्रथमतृतीयपादयोर्दश वर्णाः, द्वितीयचतुर्थयोस्तु एका-
दश । अस्या ललितेत्यपि नामान्तरम् ।

समणः सगणः जगणः गु. सगणः भगणः रगणः ल. गु.

— — — — —

वि ष मे स स जा गु रुः स मे स भ रा लोऽथ गु रु र्वि यो गि नी ।

नवपल्लवेत्यादि चतुर्थं पद्यमुदाहरणम् ।

वसन्तमालिका—प्रथमतृतीयपादयोरेकादश वर्णाः, द्वितीयचतुर्थ-
योस्तु द्वादश ।

सगणः सगणः जगणः गु. गु. सगणः भगणः रगणः यगणः

— — — — —

वि ष मे स स जा गु रु स मे तु स भ रा योऽपि व स न्त मा लिकायाः ।

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥

पुष्पिताग्रा—प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादश वर्णाः, द्वितीयचतुर्थयोस्तु
तयोदश ।

नगणः नगणः रगणः यगणः नगणः जगणः जगणः रगणः यु.

अयुजि न यु ग रे फ तो य कारो युजि च न जौ ज र गा श्च पुष्पिताग्रा ।

सरसिजनयने सशंखचक्रे मुरभिदि मा विरमेह चित्त रन्तुम् ।
सुखकरमपरं न जातु जाने हरिचरणस्मरणामृतेन तुल्यम् ॥

आर्या—

यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

आर्यावृत्तस्य प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादश मात्राः, द्वितीयपादे अष्टादश
मात्राः, चतुर्थपादे पञ्चदश मात्राः ।

३५, ५९ तमपद्ये आर्यावृत्तस्योदाहरणे ।

गीतिः—

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥

प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादश मात्राः, द्वितीयचतुर्थयोस्तु अष्टादश मात्राश्चेत् सा गीतिः ।

३, १२, ३७, ४९, ८१ तमपद्यान्यस्या उदाहरणानि ।

उपगीतिः—

आर्याद्वितीयकेऽर्धे यद्वदितं लक्षणं तत् स्यात् ।

यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ॥

प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादश मात्राः, द्वितीयचतुर्थयोस्तु पञ्चदश मात्राश्चेत् सा उपगीतिः ।

यथा—

आशाया ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य ।

आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः ॥

उद्गीतिः—

आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः ।

सोद्गीतिः किल कथिता तद्वद् व्यत्यशभेदसंयुक्ता ॥

आर्यायाः पूर्वार्धस्य यल्लक्षणमुक्तं तदुत्तरार्धस्य, उत्तरार्धलक्षणं पूर्वार्धस्य च भवति चेत् सा उद्गीतिः ।

यथा—

द्राक्षामधुरां वाणीं वीक्षामात्रेण भक्तेभ्यः ।

ददतं सुरनुतचरितं नतजनशिवदं तमीशमासेवे ॥

दयानिधेरिन्दुकलाधरस्य
 प्रणम्य पादौ परमेश्वरेण ।
 समर्पितोऽस्मै तदनुग्रहेण
 वाभातु साहित्यसुधाकरोऽयम् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शुभं भूयात् ॥

दृश्यकाव्यनिरूपणम् ।

रङ्गे अभिनयेन द्रष्टृणां मनांस्त्वावर्जयितुं पर्याप्तानि यानि दृश्यकाव्यानि रूपकापराभिधानि तानि नाटकम्, प्रकरणम्, भाणः, प्रहसनम्, डिमः, व्यायोगः, समवकारः, वीथी, अङ्कः, ईहामृगः इति दशविधानि भवन्ति । नाटकादीनामादौ सूत्रधारः प्रविश्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थम् आशीर्वचनयुक्तां देवद्विजादिस्तुतिरूपां नान्दीं करोति । अर्थतः शब्दतो वा मनाक् काव्यार्थसूचनमप्यत कर्तव्यम् । नान्द्यनन्तरं प्रविष्टोऽपरः सूत्रधारः नटीविदूषकारिपार्श्वकानामन्यतमेन सह स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिश्चितैर्वाक्यैः सल्लापं करोति । एतद् 'आमुखम्' 'प्रस्तावना' इति च कथ्यते ॥

सर्वेषां रूपकाणां नाट्यरूपत्वेऽपि कथावस्तु-नायक-रसानां भेदात् परस्परभेदः । तत्र कथावस्तु प्रख्यातम्, उत्पाद्यं, मिश्रमिति त्रिविधम् । पुराणप्रसिद्धं प्रख्यातम् । कविकल्पितमुत्पाद्यम् । सङ्करायत्तं मिश्रम् ॥

- * नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहासृगा दश ॥ (ग्र. क.)
- † नाट्यादौ क्रियमाणा या स्तुतिर्विघ्नव्यपोहिनी ।
आशीर्वचनसंयुक्ता सा नान्दी परिकीर्तिता ॥
- नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।
चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिश्रः ॥
सूत्रधारेण सहिताः सल्लापं यत्र कुर्वते ।
आमुखं तच्च विज्ञेयं नास्ति प्रस्तावनापि सा ॥

धीरोदात्तः, धीरोद्धतः, धीरललितः धीरशान्तः इति नायकाश्चतुर्विधाः ।
तत्र धीरोदात्तलक्षणमुक्तं साहित्यरत्नाकरे—

“गम्भीरः सारसम्पन्नः कृपावानविकत्थनः ।

परकीयगुणग्राही धीरोदात्तो निगद्यते” ॥ इति ।

हर्षशोकाद्यभिव्यञ्जकविकारराहित्यं गाम्भीर्यम् ।

यथा—

राज्यस्थो वा वनस्थो भवतिरघुपतिस्तुल्यवक्त्रप्रसादः

कैलासोद्धारणादीन् प्रकटयति गुणानद्भुतान् रावणस्य ।

सीताश्लेषाभिलाषिण्यपि गलविपिने न्यस्तशस्त्रः कृपावन्

लज्जासिन्धौ निमज्जत्यवनतवदनः किन्नरैर्गीयमानः ॥

“चण्डो विकत्थनो दृष्टो बली धीरोद्धतो मतः” ।

यथा—रे रे लङ्केश—इत्यादि ६ श्लोकः ।

“स धीरललितो नेता निश्चिन्तो भोगलम्पटः” ।

यथा— राज्याभिषेकसमनन्तरकालमेव

रामेण सादरसमर्पितराज्यलक्ष्मीः ।

शत्रुघ्नलक्ष्मणमुखैरुपचर्यमाणः

साम्राज्यभोगनिरतो भरतो बभूव ॥

“धीरशान्तः शान्तिधैर्यदीप्तो विप्रो निगद्यते” ।

यथा— गङ्गादीनां नदीनाम्—इत्यादि १४ श्लोकः ।

एते नायकाः सर्वरससाधारणाः ।

अथ नाटकादीनां स्वरूपं निरूप्यते—

नाटकम् — नाटके प्रख्यातमिति वृत्तम् । धीरोदात्तः प्रतापवान् राज-
पिदिव्यो वा नायकः । शृङ्गारवीरयोरन्यतरस्य प्राधान्यम् । अन्येषां
रसानामङ्गत्वम् । प्रकरणादीनामन्येषां रूपकाणां नाटकं प्रकृतिः । “नाट-
केऽङ्का न कर्तव्याः पञ्चन्यूना दशाधिकाः” इत्युक्तत्वात् पञ्चभ्योऽन्यूनाः
दशभ्योऽनधिकाश्चात्राङ्का भवितुमर्हन्ति । नायकस्य एकाहचरितप्रतिपा-
दकः विदूषकादिभिस्त्रिचतुरैः पात्रैः प्रयोज्यः समस्तपात्रनिष्क्रामावसानः
रूपकांशः अङ्क इत्यभिधीयते । अङ्के स्नानभोजनानुलेपनपुरतयुद्धवधादीनि
प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् । सल्लापमात्रेण तानि सूचनीयानि । सूच्यस्य
सूचनाक्रमः पञ्चविधः । तदुक्तं दशरूपके —

“विष्कम्भचूलिकाङ्कास्यप्रवेशाङ्कावतारणैः ।

अर्थोपक्षपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ॥” इति ।

♣ साङ्गैर्मुखप्रतिमुखगर्भमर्शोपसंहृतैः ।

पूर्वं प्रकृतिरन्येषाम् आधिकारिकवृत्तवत् ॥

वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत् वर्ण्यते ।

प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥ (प्र. रु.)

* नायकस्य यदेकाहचरितप्रतिपादकः ।

एकप्रयोजनाश्लिष्टस्तत्रैवासन्ननायकः ॥

विदूषकादिभिः पात्रैर्योज्यस्त्रिचतुरैरपि ।

समस्तपात्रनिष्क्रामावसानोऽङ्कोऽभिधीयते ॥ (रत्नापणः)

भूतानां भाविनां च कथांशानां संक्षेपेण प्रतिपादने विष्कम्भप्रवेश-
काभ्यां क्रियते । तत्र शुद्धः मिश्रश्चेति विष्कम्भो द्विविधः । शुद्ध-
विष्कम्भोऽपि एकमध्यपात्रः अनेकमध्यपात्रश्चेति द्विविधः । मध्यपात्रस्य
संस्कृतभाषा । नीचमध्यपात्रसङ्कीर्णो मिश्रविष्कम्भः । नीचभाषायाः
प्राकृतत्वात् । नीचपात्रमात्रप्रयोजितः प्रवेशकः । आद्येऽङ्के स न प्रयो-
क्तव्यः । नेपथ्यान्तर्विद्यमानैः पात्रैः अर्थसूचना चूलिका । पूर्वाङ्कान्तपात्रैः
उत्तराङ्कार्थसूचनम् अङ्कास्यम् । पूर्वाङ्कवर्तिनामेव पात्रणमुत्तराङ्कानुप्रवेशे
अङ्कावतरणम् । अतस्तसूचनमत्र नावश्यकम् । अङ्कास्याङ्कादतरणयोः
अङ्काभ्यन्तरभावित्वम् । विष्कम्भप्रवेशकयोस्तु अङ्कबहिर्भावित्वम् ॥

नाटके पञ्च सन्धयो वर्णनीयाः । *मुखसन्धिः, प्रतिमुखसन्धिः, गर्भ-
सन्धिः, विमर्शसन्धिः, निर्वहणसन्धिः इति पञ्च सन्धयः । बीजम्,

- * वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥
एकानेककृतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः ॥
वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
प्रवेशकस्तु नाद्येऽङ्के नीचपात्रप्रयोजितः ॥
अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनम् ।
अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्थसूचनम् ॥
यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्थानुसङ्गतः ।
असूचिताङ्कपात्रं तदङ्कावतरणं मतम् ॥
एभिः सूच्य सूचयित्वा दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ (प्र. क.)
- * मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः ।
बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥

विन्दुः, पताका, प्रकरी, कार्यम् इति अर्थप्रकृतयः पञ्च । आरम्भः, यत्नः, प्राप्त्याशा, नियतासिः, फलागमः इति फलसिद्धये स्वीक्रियमाणस्य नायकव्यापारस्य अवस्था अपि पञ्च । बीजादीनामर्थप्रकृतीनां यथाक्रमम् आरम्भादिभिरवस्थाभिः सम्बन्धे मुखाद्याः पञ्च सन्धयो जायन्ते । आरम्भ-बीजसम्बन्धो मुखसन्धिः, प्रयत्नविन्दुसम्बन्धः प्रतिमुखसन्धिः, प्राप्त्याशा-

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ (द. रू.)

बीजादीनामारम्भादीनां मुखादिसन्धीनां च स्वरूपमेवं निरूपितं प्रतापद्वीये—

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्वीजं विस्तार्यनेकधा ।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥

प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात् पताका व्यापिनी कथा ।

अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वाहयत् फले ॥

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

प्रयत्नस्तु फलप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा कार्यसम्भवः ।

अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियतासिका ॥

समग्रफलसम्पत्तिः फलागम उदाहृतः ॥

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य व्यक्तिः प्रतिमुखं मतम् ॥

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः ।

गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य बीजार्थस्यावमर्शनम् ॥

हेतुना येन केनापि विमर्शः सन्धिरिष्यते ॥

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

पेकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

पताकयोः सम्बन्धो गर्भसन्धिः, नियतासिप्रकरणोः सम्बन्धः विमर्शसन्धिः
फलागमकार्ययोः सम्बन्धो निर्वहणसन्धिः इति ॥

* प्रकरणम्—प्रकरणे उत्पाद्यमिति वृत्तम् । अमात्यविप्रवणिजामन्य-
तमो धीरशान्तो नायकः । शृङ्गाररसस्यैव प्राधान्यम् । विष्कम्भादिक-
मन्यत् सर्वं मुखाणां सन्धयश्च नाटकवत् ॥

भाणः—भाणे उत्पाद्यमिति वृत्तम् । धूर्तविटो नायकः स्वेनान्येन
वानुभूतं चरितमत्र निपुणोक्त्या वर्णयति । शृङ्गारवीररसयोः सूचनामा-
त्रम् । एकपात्रप्रयोज्येऽस्मिन् रूपके जाकाशभाषितं कुर्यात् । एक
एवात्राङ्कः । मुखनिर्वहणौ द्वावेव सन्धी ॥

प्रहसनम्—प्रहसने कल्प्यमिति वृत्तम् । पाषण्डपभृतयो नायकाः ।
हास्यरसः प्रधानम् । एक एवाङ्कः । मुखनिर्वहणौ द्वौ सन्धी ॥

* अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥
धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।
शेषं नाटकवत् सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥ (द. रू.)

भारतीवृत्तिभूयिष्ठं शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ।
सूच्येते वीरशृङ्गारौ विटेन निपुणोक्तिना ॥
कल्पितेनेतिवृत्तेन धूर्तचारित्र्यवर्णनम् ।
एकोऽङ्को मुखनिर्वाहौ यत्र भाणः स सम्मतः ॥ (प्र. रू.)

अन्येनानुक्तमप्यन्यो वचः श्रुत्वेव यद्वदेत् ।
इति किं भणसीत्येतद् भवेदाकाशभाषितम् ॥ (रत्नापणः)

यत्र सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गवर्णनं भाणवन्मतम् ।
हास्यो रसः प्रधानं स्याद् भवेत् प्रहसनं हि तत् ॥ (प्र. रू.)

* डिमः— डिमे प्रख्यातमिति वृत्तम् । देवगन्धर्वयक्षरक्षोभूतप्रेत-
पिशाचादयो धीरोद्धताः षोडश नायकाः । रौद्ररसः प्रधानम् । हास्य-
शृङ्गारशान्तवर्जमन्येषां रसानामनुप्रवेशः । अङ्काश्चत्वारः । विमर्शभिन्ना-
श्चत्वारः सन्धयः ॥

व्यायोगः— व्यायोगे प्रख्यातमिति वृत्तम् । धीरोद्धतो नायकः ।
शान्तशृङ्गारहास्यभिन्नाः रौद्रप्रधानाः षड्रसाः । एकेन वासरेण क्रियमाणः
अस्त्रीनिमित्तोऽत्र महारणः । गर्भविमर्शभिन्नाः सन्धयः सन्धयः ॥

समवकारः— समवकारे एककार्यो अपि पृथक्फला देवासुरादयो
द्वादश नायकाः । वीररसः प्रधानम् । शृङ्गारादीनामङ्गत्वेनानुप्रवेशः ।

* यत्र वस्तु प्रसिद्धं स्याद्वृत्तयः कैशिकीं विना ।
नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
हास्यशृङ्गाररहिता रसा रौद्रप्रधानकाः ॥
चत्वारोऽङ्काः सन्धयश्च चत्वारो मर्शवर्जिताः ।
मायेन्द्रजालसङ्ग्रामसूर्यचन्द्रग्रहादयः ॥
शेषं नाटकवत् सर्वं स डिमः परिकीर्त्यते ॥ (प्र. क.)

यत्र ख्यातेति वृत्तं स्यादुद्धतो नायको मतः ।
गर्भावमर्शराहित्यं डिमवद्रसपोषणम् ॥
एकवासरकार्यं च स व्यायोगो महारणः ॥ (प्र. क.)

* नेतारो द्वादश पृथक्फला देवासुरादयः ।
वीरप्रधानाश्च रसास्त्रयोऽङ्कास्तेषु च क्रमात् ॥
वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटालयः ।
व्यालाग्निपुरोधादिनिमित्ता विद्रवालयः ॥

अङ्कास्तु त्रयः । तेषु क्रमात् वस्तुस्वभावजाः दैविकाः शत्रुजाश्चेति त्रयः
 कपटाः त्रयो विद्रवाश्च वर्ण्यः । क्रूरसत्त्वादिसम्भवा वस्तुस्वभावजाः,
 वह्निवर्षवातादिसम्भवा दैविकाः, पुरोधरणादिनिमित्ताः शत्रुजाः । तथा
 धर्मप्रजासम्पत्त्यभिलाषजनितः स्वपत्नीविषयः कामो धर्मशृङ्गारः, महारा-
 ज्याद्यर्थप्राप्त्यादिहेतुरर्थशृङ्गारः, परदारादिपुखललितः कामशृङ्गारश्चेति
 तिस्रःशृङ्गाररीतयेऽप्यत्र वर्ण्यः । प्रथमेऽङ्के यामत्रयावधिः, द्वितीये एकया-
 मावधिः, तृतीये अर्धयागावधिश्च कथा निबद्धव्या । विमर्शमित्राश्चत्वारः
 सन्धयः ॥

*वीथी— वीथ्यां कल्पितमिति वृत्तम् । धीरोद्धतो नायकः । शृङ्गार-
 रसोऽतिभूयसा सूचनीयः । एकोऽङ्कः । मुखनिर्वहणौ द्वौ सन्धी ॥

अङ्कः— अङ्कस्य उत्सृष्टाङ्क इति नामान्तरम्, नाटकान्तर्गताङ्कव्य-
 तिरिक्तत्वात् । अत्र प्रख्यातमिति वृत्तम् । दिव्यव्यतिरिक्ताः प्राकृता

धर्मार्थकामानुगुणास्तिस्रः शृङ्गाररीतयः ।

प्रथमेऽङ्के निबद्धव्या कथा यामत्रयावधिः ॥

यामावधिर्द्वितीयेऽङ्के तृतीयेऽङ्के अर्धयामिका ।

असौ समवकारः स्यात् सन्धयो मर्शवर्जिताः ॥

* यत्र भाणवदङ्गानां फलतिर्वृत्तिस्तु कैशिकी ।

शृङ्गारः परिपूर्णत्वात् सूचनीयोऽतिभूयसा ।

उद्धात्यकादीन्यङ्गानि सा वीथी विधिवन्मता ॥ (प्र. रु.)

यत्नेतिवृत्तं प्रख्यातं प्रधानं करुणो रसः ।

स्त्रीणां विलासो वाग्युद्धं नेतारः प्राकृता नराः ॥

भाणवत् सन्धिवृत्त्यादि स उत्सृष्टाङ्कसंज्ञकः ॥ (प्र. रु.)

नायकाः । करुणरसः प्रधानम् । स्त्रीणां विलासः वाग्युद्धं च । मुख-
निर्वहणौ द्वौ सत्वी ॥

* ईहामृगः—ईहामृगे मिश्रमिति वृत्तम् । धीरोद्धतौ मर्त्यदिव्यौ
नायकप्रतिनायकौ । दिव्यां स्त्रियं हर्तुकामयोः अनुरागशून्यनायिकानु-
रक्तत्वादाभासरसयोस्तयोः कामुकयोरन्योन्यमवधं युद्धम् । अङ्काश्चत्वारः ।
मुखप्रतिमुखनिर्वहणाख्यः सन्धयः ॥

सर्वेषां रूपकाणामवसाने निर्वहणसन्धेरन्तिमान्भूता प्रशस्तिः । तस्याः
शुभाशंसनरूपत्वान्मङ्गलान्तत्वं रूपकाणाम् । सा च प्रशस्तिः प्रजायत्तभर-
णाधिकारेऽस्मिन् काले विना सङ्कोचं सर्वतोमुखी सार्वजनीना च भवितु-
मर्हति । यथा—

समृद्धसस्या भवताद्धरिणी

वर्षन्तु मेघाः समये यथेष्टम् ।

प्रभृतदुग्धा विलसन्तु गावो

नन्दन्तु लोकाः सुखिनः समस्ताः ॥

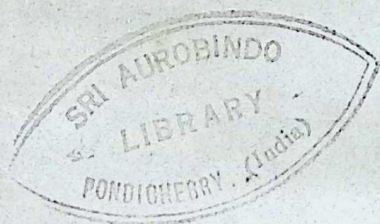
✽

* मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसन्धिकम् ।

मर्त्यदिव्यौ च नियमाज्ञायकप्रतिनायकौ ॥

धीरोद्धतौ स्त्रियं दिव्यां हर्तुकामौ च कामुकौ ।

अवधं युद्धमन्योन्यमाभासरसयोस्तयोः ॥ (प्र. रु.)

लक्ष्यश्लोकसूची ।

ॐ

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अङ्गनामङ्गना . . .	६१	क्रीत्वा कश्चित् . . .	५९
अतःपरीक्ष्य . . .	४५	गंगादीनां नदीनां . . .	२०
अतुच्छगुच्छ . . .	२५	ग्रीवाभङ्गाभिरामं . . .	१६
अनात्मन्यनित्ये . . .	६०	चञ्चद्भुजभ्रमित . . .	१५
अनेकमुखमाणिक्य . . .	२५	चराचरजग . . .	१६
अन्येयं रूपसम्पत्ति . . .	३०	जामदग्न्यप्रता . . .	३४
अर्थिनो भवतो . . .	२२	डिण्डीरपाण्डरा . . .	३४
अवलोकनाय . . .	६१	तव दाशरथे . . .	३१
अहन्नेको रणे . . .	४५	तस्मिन् गवां . . .	२९
आशाया ये दासा . . .	६७	त्वत्पादनखरत्न . . .	३६
आस्यं सहास्यं . . .	१८	त्वदङ्गमार्दवे . . .	३४
इत्थममुं विलप . . .	५९	त्वदुज्झितानां . . .	३२
इत्युक्त्वा गतवति . . .	६१	दिगन्तव्याप्तयो . . .	२५
इहकलयाच्युत . . .	६१	दिवि वा भुवि वा . . .	६६
उदयन्नेव सविता . . .	३७	दिवि श्रितवत . . .	४३
उदेति सविता . . .	५४	द्राक्षामधुरां घाणीं . . .	६७
उन्नतं पदमवाप्य . . .	३६	धर्मः शरीरभृद . . .	२८
उन्मूलने च दुष्टा . . .	२४	धर्मेण बुद्धि . . .	४४
ऐशं शैशवेष्टया . . .	४०	नखैर्विदारिता . . .	१६
कमलमनम्भसि . . .	३०	न नित्यमस्मिन् . . .	२८
कल्पद्रुमः कल्प . . .	३७	नवपल्लवसंस्तरे . . .	१५
कविषु वादिषु . . .	६०	नानादानानि दीना . . .	२३
किमपि किमपि . . .	१४	विशम्य गोवर्धन . . .	२९
किमिन्दुः किं पद्मं . . .	२६	नूनं जनेन पुरुषे . . .	४५
किं निःशङ्कं शेषे . . .	४७	नेदं मुखं मृग . . .	२७
कोणाघातः . . .	४२	पञ्चपादपपुष्प . . .	६४

परापकारनिरतै	५३	विप्रियमप्याकर्ष्य	३५
परां श्रीमद्वाणी	२९	विमुञ्चति बुधो जनः	६१
पलाशमुकुल	२६	वियोगे गौडनारी	३५
पाणौ कृतः पाणि	३५	विषयैरविकृष्टात्मा	५१
पीयूषयूषकल्पा	३१	वीक्षितानि तव	५९
पुरः पुरस्तादरि	३१	शरीरं क्षामं स्या	१४
प्रायः कठोरातप	३७	शशिना च निशा	६०
फणीन्द्रस्ते गुणा	४१	शिरीषादपि मृद्व	४३
ब्रह्माण्डसारो भुव	४४	श्रीरामचन्द्र भवतः	२५
भवन्ति नरकाः	४४	श्रीरामचन्द्रवदन	२८
भिक्षार्थी स क	४७	श्रीराम वीर तव	४२
भृङ्गपुङ्गव मरन्द	३२	सङ्गच्छन्ते मोह	५२
मलीमसमर्ति	२३	सद्यः करस्पर्श	४३
महापदोपस्थित	३८	सरसिजनयने	६६
महीमहीनभे	१९	स रोहिणीसूनु	२४, ३९
मात्रा समं नास्ति	६०	सर्वज्ञ इति लो	३२
मूढास्त्वामेव	४५	सर्वाशुचिनिधान	१६, ४०
मौनान्मूकः प्रव	६३	स हन्ति हन्त का	४५
यथा यथा भोज	३१	सहस्रवदनागण्य	३३
यद्दृश्यते किमपि	२७	सुधायाश्चन्द्रिका	३१
रम्यहासा रसो	४०	सुपात्रदानाच्च	४१
राजतेऽद्रौ सुधा	२१	सुरद्रुमूलमण्डपे	६२
रामबाहुस्तरो	४३	सूर्याचन्द्रमसौ	४१
रामेऽभिमुखे सीता	१८	स्त्रीणामशिक्षित	४६
रे रे लङ्केश रामं	१५	स्वफलनिचयः	६४
वक्षोजाङ्गणचुम्बि	४८	स्वभावशिशिरो	३३
वपुर्विरूपाक्ष	५१	हरिकरसङ्गादधिकं	३८
वाचयति नान्य	१५		

०१
३५
६१
३५
५४
५९
१४
६०
४३
२५
२८
४२
५२
४३
६८
३९
२२
१०
३५
३५
३१
६२
४१
४६
६४
३३
३८

